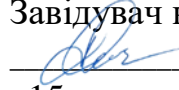

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ**

До захисту допустити:

Завідувач кафедри

 Ю.О. Демидова

«15» грудня 2023 р.

**«ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД У ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти другого
(магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Дошкільна освіта.
Дошкільна освіта. Логопедія»
Ємельяненко Ангеліни Олегівни

Науковий керівник:

Макаренко Світлана Іванівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дошкільної освіти

Рецензент:

Івах Світлана Миколаївна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри загальної
педагогіки та дошкільної освіти
Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені Івана Франка

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою відмінно

Секретар ЕК

«17» січня 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	10
1.1. Науково-теоретичні підходи до визначення поняття й сутності педагогічного супроводу дітей	10
1.2. Внутрішньо переміщені діти – як об’єкт підсиленої уваги та забезпечення педагогічного супроводу у ЗДО.....	14
1.3. Ефективні форми та методи впровадження педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей у ЗДО	22
1.4. Педагогічні умови педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у дистанційному закладі дошкільної освіти.....	36
Висновки до розділу 1	44
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	46
2.1. Стан реалізації педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у дистанційному закладі дошкільної освіти	46
2.2. Поетапна реалізація педагогічних умов педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у ЗДО.....	61
Висновки до розділу 2.....	65
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	85

СКОРОЧЕННЯ:

ВПО – внутрішньо переміщена особа

ЗДО – заклад дошкільної освіти

ЕІ – емоційний інтелект

МОН - Міністерство освіти і науки

ННС – ненасильницьке спілкування

ППС – психолого-педагогічний супровід

ЦНС – центральна нервова система

ЮНІСЕФ - United Nations International Children's Emergency Fund

ВСТУП

Починаючи з 2014 року на території України спостерігається значне збільшення внутрішнього переміщення, з того часу до сьогодні, згідно опитувань міжнародних організацій, зафіксовано близько 3 мільйонів внутрішньо переміщених осіб. Серед них 56% внутрішньо переміщених осіб мають дітей, 21% із них - це діти дошкільного віку [20].

Згідно Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», починаючи з 2014 року, діти даної категорії мають статус внутрішньо переміщених та є найуразливішою категорією переселенців. На дошкільників негативно впливають постійні стресові ситуації, різка зміна місця проживання, побутова нестабільність, можлива втрата друзів, родичів. Психологічно та фізично діти залежать від дорослих, вони не можуть самотійно впоратися з негативним натиском, тому є психологічно чутливими до психотравмуючих ситуацій. Стає помітним дискомфорт, зниження соціальної взаємодії та самооцінки, підвищеної тривоги, агресії та негативного ставлення до інших.

Описані вище негативні наслідки, що притаманні стану дитини, яка перенесла воєнні дії, та введення воєнного стану на території України зумовили внести зміни до діяльності закладів дошкільної освіти у 2023/2024 навчальному році. В описаних методичних рекомендаціях МОН зазначено, що педагоги можуть надавати первинну психологічну допомогу внутрішньо переміщеній дитині в рамках освітнього процесу ЗДО. Дані нововведення направлені на поліпшення стану внутрішньо переміщених дітей та покращення взаємодії ЗДО з родинами переселенців [82].

Вирішити це питання допоможе впровадження педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку. Це дає змогу індивідуально підійти до потреб дітей та обрати ефективні форми і методи для впровадження в освітній процес.

Поняття «супровід» розкриті у працях В. Бенера, М. Битянова, С. Гончаренко, Т. Забути, О. Левченко, О. Лукічова, М. Машовець, М. Мушкевич, І. Петрюк. Багато вчених займалися дослідженням різних напрямів супроводу: психологічний та психолого-педагогічний супровід (О. Байер, В. Зінченко, А. Жукової, В. Мальцевої, М. Незамай); супровід дітей з родин переселенців (В. Кузьменко, І. Луценко, Л. Мельник); соціально-педагогічний супровід вимушених переселенців (Т. Алексеєнко, Д. Бибики, С. Волинська, Т. Гніда, Л. Гончар, Т. Куниця, Т. Разводова, І. Рогальська, А. Тінякова).

Змістом та впровадженням педагогічного супроводу займалися Л. Карнаух, М. Качан, Н. Мирончук, О. Листопад, Т. Коростіянець, І. Петрюк, В. Рибалка, І. Рогальською-Яблонською, Т. Сєдова.

Супровід внутрішньо переміщених осіб розкритий у посібнику А. Богуш, Л. Калмикова, В. Кузьменко, І. Луценко, С. Поворознюк, О. Рейпольська; допомога родинам після війни описана К. Левченко, В. Панок, І. Трубавіною,

Стан внутрішньо переміщених осіб у наукових дослідженнях розглядали зарубіжні дослідники Ж.-П. Бушар, Н. Стіглер, Е. Си Ли, Г. Ющик); проблеми внутрішньо переміщених осіб із травмою війни (С. Волинська, М. Дем'яненко, О. Колісник, Ю. Луценко, О. Панченко, О. Радченко, О. Сімоненко та ін).

Характеризували надання психологічної допомоги дітям (М. Краснокутський, Я. Овсянінкова); питання подолання емоційної напруги у дошкільників Т. Кривенко.

О. Чуйко дослідив зарубіжні моделі психосоціальної реабілітації дітей, травмованих війною, Н. Яцук, О. Говорух. Н. Оніщенко присвятили монографію екстреній психологічній допомозі постраждалим в умовах надзвичайної ситуації.

Українські науковці О. Отич, Т. Мірошніченко давно займаються вивченням впливу мистецтва на психологічний, фізіологічний, естетичний,

культурний стан людини. Вивченням арт-педагогічних заходів займалися: В. Анісімов, О. Деркач, Т. Мірошніченко, І. Музиченко, О. Отич, А. Перминова, О. Сороки, Л. Терлецька.

К. Щербакова робила акцент на професійній підготовці вихователів, яку досліджували Т. Коростіянець, О. Левченко, М. Машовець. Наприклад, Н. Мирончук наголошувала на важливості педагогічного супроводу майбутніх викладачів вищої школи.

Дослідження А. Кармазіної, Н. Фролової, О. Яцина та автор книги Дж. Герман «Психологічна травма та шлях до видужання» підкреслюють, що внутрішньо переміщені діти, або діти постраждали від воєнних дій, страждають від фізіологічних та психологічних. Провідними почуттями дитини стають негативні емоційні прояви, які затримують розвиток та ускладнюють сприймання та засвоєння дитиною нової інформації. [9;83]

У науці розглядаються різні види супроводу внутрішньо переміщених осіб: психолого-педагогічний, соціально-педагогічний, психологічний тощо. Кожен напрям має свої особливості та методи роботи, але мають на меті одне, стабілізувати емоційний стан людини. Використовуються різні форми роботи: індивідуальні, групові, з соціальним або терапевтичним напрямом. З дітьми дошкільного віку недоречно використовувати анкетування, опитування або інші вербальні методи діагностування тощо. У роботі з дітьми частіше за все використовують самі ефективні методи роботи через мистецтво, які відповідають віковим особливостям та дають змогу невербально розкрити свій внутрішній стан.

Проте, педагогічний супровід внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку не має чіткої структури, відсутні методи діагностування негативних емоційних проявів та програми професійного розвитку педагогів з даної теми. Невизначені та не класифіковані технології саме педагогічного супроводу, науковці (А. Перминової та О. Сороки, Л. Терлецької, Т. Мірошніченко тощо) не дійшли до висновку, чи є різниця між

педагогічними арт-технологіями та арт-педагогікою, з якою категорією дітей це доречно використовувати [44;70;75].

Матеріали, що існують, використовуються у роботі очних закладів дошкільною освіти, і зовсім не пристосовані для дистанційної роботи, тому у більшості випадків їх впровадження не можливо у сучасних умовах функціонування переміщених ЗДО.

Отже, невизначеність понять, відсутність дистанційних форм діагностування та роботи з дітьми даної категорії зумовило вибір нами теми кваліфікаційної роботи: **«Педагогічний супровід у закладі дошкільної освіти внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку».**

Об'єкт дослідження: емоційний стан внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у закладі дошкільної освіти.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов впровадження педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей у закладу дошкільної освіти.

Відповідно до мети дослідження сформульовано його **завдання:**

1. Розкрити зміст педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей у закладі дошкільної освіти.
2. Визначити стан реалізації педагогічного супроводу у дистанційному закладі дошкільної освіти.
3. Виявити і схарактеризувати педагогічні умови педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у закладі дошкільної освіти.
4. Розробити та експериментально перевірити модель педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у дистанційному закладі дошкільної освіти.

Основу гіпотези дослідження склало припущення, що ефективність педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у закладі дошкільної освіти залежить від впровадження таких педагогічних умов:

— Виявлення негативних емоційних проявів у внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку;

— Планування та впровадження арт-педагогічних заходів (занять, освітніх елементів тощо) щодо подолання негативних емоційних проявів у дітей в умовах дистанційної освіти у ЗДО;

— Впровадження методів та форм роботи, направлених на покращення емоційного інтелекту дітей дошкільного віку, в освітній процес;

— Організація сімейного середовища в рамках педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей;

— Сприяння оволодінню вихователями психолого-педагогічними знаннями та навичками щодо подолання негативних емоційних проявів дітей старшого дошкільного віку та сприянню розвитку емоційного інтелекту.

Методи дослідження:

— теоретичні: аналіз наукової літератури та законодавчих актів;

— емпіричні методи: спостереження та анкетування.

Експериментальна база дослідження. Дошкільний навчальний заклад комбінованого типу, ясла - садок № 49 «Кріпиш» та Дошкільний навчальний заклад комбінованого типу, ясла - садок № 40 «Посмішка» міста Бахмут.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягає у покращеній моделі педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у ЗДО. Дістало подальшого розвитку визначення педагогічних умов педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у ЗДО та були адаптовані до використання з дітьми у дистанційному закладу дошкільної освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає в адаптації педагогічного супроводу для використання в роботі вихователя

дистанційного закладу дошкільної щодо організації самостійної діяльності старших дошкільників. Уточнено й обґрунтовано вимоги до сімейного середовища для старших дошкільників та матеріалів освітнього процесу. Результати дослідження, діагностичні та дидактичні матеріали впроваджено в роботу Дошкільного навчального закладу комбінованого типу, ясла - садок № 49 «Кріпиш» міста Бахмут.

Апробація результатів роботи. Основні положення дослідження було представлено на пленарному засіданні Декади студентської науки психолого-педагогічного факультету Маріупольського державного університету (14.03.2023) й обговорено на науково-комунікативному заході секції «Актуальні проблеми дошкільної освіти» (17.03.2023).

Публікації.

Смельяненко А.О. Педагогічний супровід внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку. *Дебют* : Зб. тез доповідей студентів психолого-педагогічного факультету МДУ за результатами участі у Декаді студентської науки 2023 / За заг. ред. к.політ.н., проф. М. Трофименка, д.е.н., проф. О. Булатової. Київ, 2023. С. 137-139.

Смельяненко А. О. Індивідуальний підхід до виховання дітей дошкільного віку з родин ВПО. *Актуальні проблеми педагогічної освіти: новації, досвід та перспективи* : зб. тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 20 квіт. 2023 року / за заг. ред. Л. Сущенко. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С.112-115.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Зміст дослідження викладено на 101 сторінці, з них 64 – основного тексту. В тексті містяться 6 таблиць та 5 рисунків. Список використаних джерел містить 92 найменування. У роботі представлено 5 додатків, які розміщено на 13 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ У ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ

1.1. Науково-теоретичні підходи до визначення поняття та сутності педагогічного супроводу дітей

У гуманітарній науці поняття «супровід» з'явилося у першій половині 90-х років ХХ ст. слідом ідеї співробітництва, що розкриває концепцію гуманізму у психологічній та педагогічній науці.

Термін «супровід» у великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується як «у (в) супроводі кого, чого - разом із ким-, чим-небудь; у чиємусь товаристві; в оточенні когось, чогось; під охороною... те, що супроводить яку-небудь дію, явище» [6, с.1415].

С. Гончаренко в українському педагогічному словнику підмічає багатосторонність поняття «супровід», розрізняючи його як: «дію зі значенням супроводжувати, супроводити; те, що супроводить якусь дію, явище; поєднання дії з іншою, побічною дією; додавання чогось до чогось, доповнення до чогось» [11, С 6].

Використання супроводу в педагогічній діяльності досліджували педагоги та психологи. Л. Карнаух, М. Качан, Н. Мирончук, О. Листопад, Т. Коростіянець, І. Петрюк, В. Рибалка, І. Рогальською-Яблонською, Т. Сєдова. Багато дослідників відзначають, що супровід «передбачає підтримку природних реакцій, процесів і станів особистості».

На думку С. Макаренка, реалізація супроводу допоможе запобігти можливих відхилень та ускладнень у розвитку дитини та реалізувати профілактичну діяльність, яка спрямована на припинення проявів дефектів [40].

Т. Сорочан вважає основою супроводу - взаємодію суб'єкт-суб'єкт, тому учасники процесу є рівноправними партнерами, не дивлячись на різний рівень досвіду та наукової підготовки [71].

Якщо мова йде про психологічний супровід, то він може реалізуватися педагогічними заходами через педагога, який є співпрацівником психолога у створенні та реалізації супроводу. У той же час батьки також виступають суб'єктами супроводу на умовах співробітництва та родинної відповідальності.

Зокрема, В. Зінченко розкриває супровід як відповідальність суб'єкта, кого супроводжують, за свої дії та рішення, тобто той, хто супроводжує, створює тільки умови [21].

О. Левченко відзначає, що у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослий здійснює супровід дитини, а не вплив на неї як безмовний об'єкт [37].

У зв'язку з тим, що супровід реалізується як рівноправна взаємодія, не можна заміщати дане поняття іншими термінами у вітчизняній науці, наприклад, «допомога та підтримка», бо у цьому випадку підкреслюється пріоритет тієї людини, яка супроводжує [41].

З точки зору психології, М. Битянова визначає поняття «супровід» як комплексну технологію психолого-педагогічної підтримки та допомоги, де фахівець, який супроводжує, лише допомагає порадами та власним прикладом, не втручаючись без прохання [38].

За В. Бенера, «супровід» - це потреба додатково підкреслити самостійність здобувача освіти в освітньому процесі [3].

Науковці А. Богуш, В. Зінченко, В. Кузьменко, І. Печенко, Т. Савченко, І. Трубавіна визначають такі види супроводу: психологічний, педагогічний, комунікативний, мовленнєвий, методичний, соціальний, моніторинговий тощо. Головною причиною застосування супроводу є направлення усіх методів та умов на розвиток внутрішнього «Я», наповнення новим змістом методів індивідуального та диференціального підходів освіти [48;59].

О. Лукічова зауважує на педагогічному напрямі супроводу – як комплексу попереджувальних, просвітницьких, навчальних, діагностичних та корекційних заходів, які забезпечують та реалізують умови для ефективного підвищення особистісного розвитку здобувачів освіти [38].

Оскільки сферу наших наукових інтересів складає саме педагогічний супровід – проведемо аналіз визначень цього поняття. Зокрема, використання терміну «педагогічний супровід» І. Петрюк та інші науковці пов'язують із тим, що він в освітньому процесі «пріоритетно здійснюється педагогами, у педагогічній діяльності, педагогічними методами і засобами. Застосування психологічних засобів використовується лише в комплексі, в єдності і в контексті педагогічної діяльності» [52, с. 489].

Науковці досліджують поняття, зміст та структуру педагогічного супроводу (див. таблиця 1.1):

Таблиця 1.1

Визначення науковцями поняття «педагогічний супровід»

Науковець	Поняття
Л. Карнаух	одночасне перебування з дитиною, де суб'єктами супроводу дошкільників є не тільки дитина, а педагоги та батьки [24].
І. Рогальська-Яблонська	як складну багаторівневу систему [64].
О. Листопад	взаємодія супроводжуючого і супроводжуваного із зміною ціннісно-смыслових орієнтацій і установок дорослих, завдяки яким створюються умови розвитку дитини [38].
Т. Сєдова	система підтримки та допомоги дитині у навчально-виховному процесі, спираючись на її нахили та таланти [65].
М. Качан	педагогічний супровід має на меті створити умови для розкриття здібностей особистості, забезпеченням автономії людині, яка супроводжує, для організації взаємодії учасників процесу [17].
Н. Мирончук	консультативна, мотивуюча, психологічна система, яка діє відповідно соціальної ситуації та особистісних потреб [43].
В. Рибалка	«взаємодія педагога-наставника і здобувача освіти, яка утворюється на принципах консультативного супроводу,

	творчого інноваційного інформування, творчому просуванні у вирішенні проблеми, готовності до надання інструментальної допомоги, позитивності в емоційно-почуттєвій оцінці процесу взаємодії і продукту творчої діяльності учасників педагогічного супроводу» [62].
Т.Коростіянець	«багаторівнева і поліморфна взаємодія, що в результаті зумовлює самореалізацію особистості, оскільки цьому сприятиме стимулювання значущих для суб'єкта потреб» [29].

О. Байєр підкреслює цілеспрямованість його впливу на виховання та навчання дитини у закладі дошкільної освіти. Авторка також наголошує, що це є самостійна технологія, яка реалізується без моделей підтримки та корекції, не дивлячись на схожість понять [2].

І. Рогальська звертає увагу на таку особливість супроводу, як місце вихователя, його допомоги, між соціумом, зовнішніми обставинами, людьми, та внутрішнім світом дитини, який потрібно підтримувати та оберігати [63].

Тобто супровід є педагогічними допоміжними діями, що спрямовані на особистісні потреби дитини, тобто педагог супроводжує дитину на шляху її життєдіяльності, розвитку та навчання.

Головним є своєчасне виявлення та усунення факторів, які негативно впливають на засвоєння освітнього матеріалу, комунікативних навичок та норм поведінки. Тобто, створена система заходів педагогічного супроводу слугує засобом покращення стану вихованця, разом із педагогом, який супроводжує [29].

І. Рогальською-Яблонською описує структуру педагогічного супроводу [64]:

- мета, завдання;
- пріоритетні напрями і зміст діяльності дорослих із дітьми;
- забезпечення взаємодії усіх суб'єктів супроводу - із дітьми;
- поетапна реалізація;
- відповідність критеріїв ефективності супроводу (як результат).

Педагогічний супровід може реалізуватися у багатьох формах [25]:

— супровід-співробітництво: полягає в допомозі дитині усвідомити сутність проблеми, виявити власні реальні та потенційні можливості, обрати найбільш оптимальні варіанти рішень;

— супровід-ініціювання: відомий з часів Сократа, суть якого сформулювала М. Монтесорі: «Допоможи мені зробити це самому, нічого не роблячи за мене, спрямуй у потрібний напрям, підштовхни до рішення, а все інше я зроблю сам». Педагог створює для дошкільників умови, аби вирішуючи поставлені задачі, вихованці розвивали самостійність;

— супровід-попередження: коли педагог, випереджаючи небажані події, їх можливий негативний розвиток, передбачає невірні кроки дітей і, тим самим, допомагає:

- розкрити сенс проблеми;
- виявити можливі варіанти її перебігу;
- обрати ефективні варіанти вирішення;
- стимулювати до виконання прийнятого рішення.

— співтворчість, рефлексія та сумісне подолання проблем педагогом та дитиною, аби остання розвивала творчість, самобутність та відповідальність.

Отже, педагогічний супровід спрямовано не на вирішення проблем, а на забезпечує організацію допомоги та підтримки за допомогою педагогічних засобів й методів з елементами психологічних інструментів для розвитку самостійності вихованця.

1.2. Внутрішньо переміщені діти – як об’єкт підсиленої уваги та забезпечення педагогічного супроводу у ЗДО

Згідно звіту Міжнародної організації з міграції станом на 23 травня 2022 року в межах України зафіксовано близько 3 мільйонів внутрішньо переміщених осіб. Серед них 56% внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) мають дітей, 21% із них - це діти дошкільного віку [20].

Згідно Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», починаючи з 2014 року, діти даної категорії мають статус внутрішньо переміщених, адже «Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах .., яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті ... негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації..» [56].

У законодавчих актах та науковій літературі більш розповсюджені терміни «діти з числа внутрішньо переміщених осіб чи діти, які мають статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів..» (термін введено у лютому 2016 року), або «діти-переселенці» та «діти з сімей внутрішньо переміщених осіб або родин учасників АТО» [56].

У контексті супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО, А. Богуш, І. Луценко та Л. Калмикова, В. Кузьменко, С. Поворознюк, О. Рейпольська зазначають, що сутність психолого-педагогічного супроводу «полягає в одночасному застосуванні комплексу технологій психологічного і педагогічного впливу з урахуванням виявлених індивідуально-психологічних особливостей розвитку та виховання дітей як тривожного, так і позитивного характеру» [39].

Дослідники описують та характеризують різні стани психіки людини внаслідок травмуючих подій. Зокрема, Е. Ліндман з іншими співавторами Ендрю К.К., Фу-Менг Хав, Аня Е.С. Ліндман, Гжегож Ющик виділяють дистрес – як наслідок стресу, переміщення та втрат, як основний емоційний стан внутрішньо переміщених людей [73;94].

На основі дослідження А. Падманабхануні, Жан-П'єр Бушар, Тайрон Б. Преторіус Н. Штіглер, від 30% до 80% переселенців, які пережили воєнні події, - травмовані, але дослідники більше звертають увагу на вияв ПТСР, який на думку О. Радченко, відноситься більше до медичної сфери допомоги, ніж на психічні розлади [50;86;92].

На думку Ф. Коти, «найактуальнішими проблемами дітей-біженців та внутрішньо переміщених осіб є наступні: емоційний дистрес, горювання та втрата близьких, що супроводжується гнівом, страхом перед майбутнім, агресією» [88].

У даній роботі приділяється увага негативним емоційним проявам внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку. Їх прояви схожі зі психотравмою або ПТСР, але в контексті педагогічному супроводу, де педагог не має потрібної кваліфікації аби діагностувати та проводити терапевтичні заходи, вихователь може базово підтримувати емоційний стан вихованців, сприяти розвитку емоційного інтелекту та позитивних якостей.

Емоційні розлади впливають на усі аспекти життя дитини дошкільного віку - від фізичного до емоційного стану. Обізнаність у цих аспектах допомагає розробляти ефективні підходи до діагностики та підтримки дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій. У залежності від того, в якому середовищі зростає дитина, можуть розвиватися збільшені тривожність, агресія або ізоляція. Розглянемо аспекти, на які варто звернути увагу під час супроводу дітей дошкільного віку [90].

Сімейний аспект. У внутрішньо переміщеній родині психологічні травми можуть спровокувати смерть одного з членів родини, розлучення батьків, сімейне насильство та згубні конфлікти. Сприятливе сімейне середовище, навпаки, може стати провідним фактором у подоланні негативних емоційних проявів та розвитку в дитини емоційного інтелекту, задля регуляції емоційного стану.

Спільнота закладу дошкільної освіти тощо. Атмосфера у колективі ЗДО також має вплив на емоційний розвиток дитини. Чим більше вона стикається з негативним досвідом у ЗДО (наприклад, цькуванням, булінгом), тим більша ймовірність появи негативно емоційних проявів. У зв'язку з воєнними діями діти потрапляють у нові колективи, де важливу роль грає створення доброзичливої атмосфери та підтримки, яких потребує внутрішньо переміщена дитина.

Соціально-культурний аспект. Культурні особливості (норми, цінності, стереотипи) можуть впливати на сприйняття та реакцію дитини на досвід. Наприклад, в культурах, де приділяють увагу психологічному здоров'ю, допомога може бути більш доступною, батьки частіше приділяють увагу емоційному благополуччю дитини і реагують на негативні прояви. У культурах, де немає такої стигматизації та поширений авторитарний стиль виховання, діти будуть більше приховувати емоції, не навчаться їх розпізнавати, а отже переживати та емоційно зростати. Тяжкі соціальні та економічні обставини, зокрема війна, збільшують емоційні розлади дітей та обмежують їхні можливості отримати допомогу [75].

Біологічні аспекти. Стресові ситуації провокують зміни у роботі центральної нервової системи дитини, наприклад, змінюється функціонування гіпоталамуса, який відповідає за пам'ять та емоційну регуляцію, та гіпофізу. Дані зміни впливають на виробітку «стресових гормонів», кортизола, що при надмірному та тривалому впливі спричиняє низку негативних реакцій [75].

У науковій літературі виділяється три групи порушень у розвитку емоційної сфери дошкільників: розлади настрою, поведінки та порушення психомоторики. Емоційність поділяється на підвищену (гіперактивність, тривожність, страхи тощо) або, навпаки, знижена (апатія, пасивність тощо).

У дітей до шести років негативні емоційні прояви характеризуються фізіологічними, емоційними, когнітивними та поведінковими змінами, які описала вітчизняна науковиця О. Яцик (див. табл. 1.2):

Таблиця 1.2

Негативні емоційні прояви у дітей старшого дошкільного віку [9;84]

Порушення	Прояви
Фізіологічний рівень	<ul style="list-style-type: none"> • ригідність м'язів рук чи ніг, стискання кулаків; • ознаки нервового збудження (зміна ритму дихання, посилене потовиділення, почервоніння обличчя); • зміна виразу обличчя; • страждання від нічного енурезу або / та нічних кошмарів;

	<ul style="list-style-type: none"> • втрата контролю над сечовипусканням / випорожненням кишківника, закрепи; • втрата апетиту або, навпаки, переїдання; • підвищеного серцебиття, тахікардії; • хронічних болів, без наявних на те причин; • стомлюваності, постійна втоми, безсилля.
Емоційний рівень	<ul style="list-style-type: none"> • складність сепарації (постійне ходіння за батьками, вимагання від них у всьому допомоги); • пригнічений стан; • боязнь темряви / тварин ; • підвищений рівень тривожності, апатії, імпульсивності; • емоційна відстороненість; • можливе виникнення паніки; • поява почуття провини, психологічних фобій (людину лякає тиша, темрява, гучні звуки, чужі незнайомі люди, велике скупчення народу, самотність); • труднощі при засинанні.
Когнітивний рівень	<ul style="list-style-type: none"> • порушення концентрації, уваги, пам'яті (з'являється «дисоціативна fuga» – нездатність згадати минуле); • затримка інтелектуального розвитку; • втрата орієнтації у просторі.
Поведінковий рівень	<ul style="list-style-type: none"> • дратівливість; • агресивність; • впертість; • регресія до форм поведінки дитини раннього віку; • конфліктність з оточуючими; • поява ігор, в яких помітний прояв особливостей травми; • гіперактивність (підвищена збудливість у ситуаціях, що схожі на травматичну подію).

Варто зауважити, що реакція на стресові ситуації дитини залежить від особливостей ЦНС, рівня когнітивних здібностей і темпераменту. У нормальних обставинах дитина розвивається відповідно до віку, але вимушене переселення та ситуація воєнного стану порушують даний процес, адже дошкільник втрачає відчуття безпеки та емоційну стабільність.

Для дітей старшого дошкільного віку характерний психомоторний тип домінантного нервово-психічного реагування (від 3-7 років). Цими особливостями С. Бондаревич та М. Пальчинська пояснюють те, що дитина

може стати гіперактивною, що не властиво для реакції на наявний негативний досвід, але водночас потребувати усамітнення [4].

С. Бондаревич звертає увагу, що реакція на негативні події також залежить від особистісних характеристик, наприклад, діти-інтроверти можуть схилитися до внутрішнього переживання травми, а діти-екстраверти шукатимуть публічної підтримки та виразно висловлюватимуть свої емоції [4].

Зазначені зміни неминуcho впливають на розвиток дитини, бо організм та ЦНС витрачають багато енергії на переживання негативного досвіду. С. Бондаревич та Р. Ліпера зазначають, що стрес впливає на перебіг пізнавальних процесів та сприймання інформації, що можуть сповільнити освітній процес та розвиток дитини в цілому. Знижується концентрація уваги та інші когнітивні процеси, що сповільнюють засвоєння дитиною нового досвіду та ін. Іноді це веде до регресу: смоктання пальців, психомоторні та мовленнєві порушення [4;91].

С. Виготський стверджував: «Хто відірвав мислення із самого початку від афекту, той назавжди заклав собі дорогу до пояснення причин самого мислення, тому що детерміністичний аналіз мислення передбачає розкриття мотивів думки, потреб й інтересів, спонукань і тенденцій, які спрямовують рух мислення в той чи інший бік» [53,с.85].

Л. Браславська, Д. Гармаш, Н Фалько зауважили, що у віці 5-6 років дитина дошкільного віку більш спокійно та скеровано сприймає емоційне оточення, має емоційне передбачення, може оцінювати свою поведінку та ширше мотивувати свою діяльність [77].

Емоційний досвід дитини - це сукупність позитивних (радість, щастя, повнота життя) та негативних (напруженість, пригніченість, агресія) переживань, що впливають на самопочуття [23;35;54].

Водночас пізнаючи свої емоції, дитина вчиться «зчитувати» емоційний стан оточуючих, співпереживати їм, проявляючи емпатію, тобто в дитини розвивається емоційний інтелект, який допомагає впоратися з негативними

емоціями та краще взаємодіяти з оточенням. Розвиток ЕІ відбувається протягом усього життя людини, але основа закладається саме у дошкільному віці. Діти старшого дошкільного віку все можуть ідентифікувати свої та чужі емоції, на відміну від молодших за віком дітей [36].

У статті «Емоційний інтелект дошкільників: шляхи розвитку» Ж. Кучеренко подає наступне визначення: «емоційний інтелект – це поєднання інтелекту та емоцій, за яких особистість здатна якомога точніше усвідомлювати, розуміти, оцінювати та регулювати свої й чужі почуття; рахуватися з поглядами оточення й будувати з ним взаємини на основі довіри та співпереживання» [36,с.55].

О. Половіна наголошує, що рівень розвитку емоційного інтелекту свідчить про сформованості емоційної компетентності та її здатність позитивної, або навпаки — негативної міжособистісної взаємодії [55].

Тобто, висока емоційність дитини забарвлює її практичний та психічний досвід. Так формується емоційне світовідчуття, тобто внутрішнє ставлення дитини до власного існування, людей та світу в цілому, Це, як зазначає І. Луценко, впливає на прояви «нервового напруження, стресові розлади, образливість, замкненість, тривожність, агресивність...» [38,с.206].

Для стабільного психологічного стану дитини потрібен баланс позитивних і негативних емоцій – адже перебільшення одних приведе до емоційних розладів, що порушують розвиток особистості дитини.

Ігрова діяльність, що є провідною у дошкільному віці, стає менш цілеспрямованою. Інтерес до колишніх ігор зменшується, бо стає середовищем для «проігрування» травмуючого досвіду – так дитина переживає страх, тривогу, використовуючи предмети, що мають відношення до пережитого [60].

В огляді Ш. Манна та М. Слоуна, які вивчали гру, дослідження відображали афекти, пов'язані з травмою – саме через це дитяча гра виявляє конфлікти, гальмування, агресію та зниження взаємодії з іншими дітьми.

Дж. М'юзік зауважує, що повний потенціал гри відкривається, коли дитина у безпеці [91;93].

У той же час внаслідок напруги порушуються дитячо-батьківські стосунки, які стають взаємопов'язаними або, навпаки, дистантними. Дитячі порушення поведінки викликають у батьків почуття некомпетентності та мимовільно своїми діями закріплюють негативну дитячу поведінку, наприклад, ведуться на примхи, реагують та оберігають від життєвих труднощів. Діти ігнорують заклики дорослих, але водночас стають дуже залежними від їхнього емоційного стану, бо ще не здатні самостійно розпізнавати свої емоції, а отже, і переживати їх [31].

На думку І. Літвіненко, цей процес ускладнює сепарацію. Стан дошкільника напряму залежить від самопочуття дорослого і тому рівень напруги дитини збільшується, якщо батьки знаходяться у розгубленості, пригніченні та не стримують емоційних реакцій [85].

У випадку з родинами ВПО, і батьки і діти пережили негативний досвід, тому відновлення їх стану триватиме довше та складніше. Діти, маючи лабільну нервову систему, більш адаптивні. Зазвичай вони скоріше прийдуть до нормального стану, ніж батьки, які змінюватимуться повільніше, і намагаючись допомогти дитині, менше звертатимуть увагу на власний емоційний стан і через це уповільнять процес відновлення дитини.

Діти, які мають стабільні і позитивні родинні відносини, можуть швидше та ефективніше побороти негативні емоційні прояви, а діти з важкими сімейними обставинами, навпаки, можуть важче переживати стресовий період і бути більш вразливими.

Додатковий вплив на реакції дитини дошкільного віку має її загальний та травматичний попередній досвід.. Діти, які раніше опинялися у схожих емоційних обставинах, можуть мати більш яскраві реакції або ПТСР [49].

Дослідження показують, що чим молодша дитини, тим легше проходить процес її адаптації до нового місця та загалом змін, але А. Чернова зазначає, що все ж таки кожна третя дитина відчуває труднощі пристосування до

нового місця. Помітними є дратівливість, агресія, низький рівень взаємин із ближніми, пасивність та відсутність позитивних емоцій [10;80].

На стан дитини, що змінила своє місце проживання внаслідок збройного конфлікту, впливає і багато інших чинників: матеріальне становище родини, належність до національних, соціокультурних та релігійних меншин. Останні можуть втратити етнічну самосвідомість внаслідок обмеженого використання своїх мови, звичаїв та традицій [31].

Отже, негативний досвід у дітей старшого дошкільного віку веде до появи негативних емоційних проявів. Організм дитини витрачає багато сил на боротьбу зі стресом, що призводить до когнітивних порушень, внаслідок яких розвиток дитини уповільнюється, а інколи й регресує. Стан дитини залежить від батьків, які можуть як пришвидшити нормалізацію дитячого стану, так і уповільнити його.

Вище описані негативні емоційні прояви визначають необхідність здійснення педагогічного супроводу виховання і розвитку внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у закладі дошкільної освіти, не залежно від градації, національних, соціокультурних та релігійних особливостей, адже дитячі емоції впливають не тільки на розвиток дитини, але й на її подальше життя.

1.3 Ефективні форми та методи впровадження педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей у ЗДО

У вітчизняній науковій літературі описано різні підходи та критерії форм супроводу, які залежать від мети та завдання впливу на дитину дошкільного віку. Тому на початку потрібно визначитися з візією педагогічного супроводу.

Метою педагогічного супроводу є створення у ЗДО максимально комфортних умов для подолання негативних емоційних проявів внутрішньо переміщених дітей.

Завданнями педагогічного супроводу у зв'язку з потребами внутрішньо переміщених дітей є:

1. Виявити негативних емоційних проявів у дітей дошкільного віку;
2. Розробити та підібрати ефективні методи та прийоми подолання негативних емоційних проявів;
3. Поліпшити емоційний стан дитини шляхом подолання негативних емоційних проявів;
4. Розвинути емоційний інтелект дошкільників для регулювання свого емоційного стану;
5. Покращити професійної компетентності вихователів та обізнаності батьків щодо негативних емоційних проявів дітей та розвитку емоційного інтелекту.

Згідно поставлених мети та завдань, доречно використовувати індивідуальні та групові форми роботи для здійснення педагогічного супроводу дітей у ЗДО.

Реалізація зазначених завдань можлива при тісній взаємодії всіх учасників освітнього процесу з дітьми (див. Рис. 1):

Рисунок 1. Взаємодія учасників педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку

Вітчизняна науковиця К. Щербакова зазначає, що для впровадження педагогічного супроводу важливе забезпечення якісної підготовки педагогічних кадрів. На основі взаємної симпатії між дорослими учасниками супроводу важливим є налагодження довірливих стосунків, бажань і прагнень обмінюватися думками, обговорювати проблеми, потреби й інтереси [47;82].

На основі досвіду роботи фахівців науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України з дітьми, що пережили або переживають травмуючий досвід, та описаних у роботі В. Кузьменко «Етапи індивідуального психолого-педагогічного супроводу дітей дошкільного віку з родин переселенців та учасників бойових дій», можемо сформулювати етапи педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей у ЗДО [30;34]:

1. Вивчення індивідуальних особливостей внутрішньо переміщених дітей, особливостей перенесеного травмуючого досвіду та сімейного виховання. Подальше уточнення отриманої інформації та встановлення позитивних і проблемних аспектів виховання дитини.

2. Узагальнення отриманих даних, створення «психофізичного «портрету» внутрішньо переміщеної дитини, аналіз чинників впливу на дошкільника.

3. Визначення першочергових і другорядних індивідуальних завдань освітньої роботи з дітьми, створення плану роботи та підбір методів, прийомів та засобів роботи з дітьми та їх батьками.

4. Реалізація педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку.

5. Планування майбутньої корекційно-розвивальної роботи, враховуючи негативні та позитивні зміни та усвідомлення перспектив розвитку дитини.

У часи кризи діти дошкільного віку можуть самотійно інтуїтивно намагатися вийти з цього стану [73]:

- *компенсація*: розмови з друзями, веселі ігри чи бажання придбати нові речі;
- *уникнення*: заперечення пережитого досвіду;
- *регрес*: надмірна пасивність та замкнутість;
- *конфронтація*: переживання досвіду за допомогою чужого дорослого поряд.

Педагогічний супровід внутрішньої переміщених дітей дошкільного віку повинен базуватися на співпереживанні та емпатичності до дитини. Для дорослого оточення дитини дошкільного віку важливо своєчасно помітити перші негативні емоційні прояви, почати з ними працювати та вміти правильно на них реагувати, бо необізнаність у цьому питанні може тільки нашкодити дитині. Розглянемо випадки першої допомоги (див. табл. 1.4):

Таблиця 1.4

Перші кроки допомоги внутрішньо переміщеній дитині у ЗДО при негативних емоційних проявах [62;89]

Реакція	Прояви	Допомога
<i>Психологічні</i>		
<i>Психічні розлади</i>	<i>Пасивність або навпаки гіперактивність</i>	Забезпечення відпочинку, заспокоєння та заземлення
<i>Пізнавальні труднощі</i>	<i>Порушення пам'яті, розлад уваги тощо</i>	Повтор ситуацій, роз'яснення завдання
<i>«Проігрування» негативного досвіду</i>	<i>Малює або згадає травмівний досвід</i>	Допомога у вербалізації почуттів, поки дитина сама не може їх ідентифікувати
<i>Відрив від реальності</i>	<i>Не розуміння смерті та приписування подіям магічних властивостей</i>	Пояснити фізичну реальність смерті та відділити травму від речових нагадувань
<i>Порушення мовлення тощо</i>	<i>Заїкання, нервові тики, белькотінні замість мовлення тощо</i>	Не бійтеся цього, не погрожуйте дитині і не карайте її. Заспокоюйте її.
<i>Нічні страхи</i>	<i>Розлади сну та страхи бути у темряві</i>	Заохочувати розповісти про них за допомогою ліплення, малювання тощо. Бути поруч, коли дитині страшно

<i>Дитина постійна слідує за батьками</i>	<i>Тривожність та складність сепарації, не хочу проявляти самостійність</i>	Проявляти турботу та догляд, наголошувати на успіхах дитини. Частіше займатися з дитиною звичайними справами, розмовляти, говорити, куди йдете та коли будете, підтримувати розклад. дня
Фізичні		
<i>Проблеми з їжею</i>	<i>Відсутність апетиту або переїдання</i>	Дотримуватись звичайного розкладу їжі, але не змушуйте дитину їсти, якщо вона не хоче. Здорова дитина сама попросить їсти, але якщо цей стан триває довго – звернутись до лікаря.
<i>Болі</i>	<i>Біль у животі або голові</i>	Звернутися до лікаря та підтримувати дитину
<i>Регресія розвитку</i>	<i>Смокче пальці або регресія у навичках самоогляду, мастурбація</i>	Заспокоювати дитину словами та не гніватися, бо це тільки посилить стрес.
<i>Інше</i>	<i>Нудьгування тощо</i>	Давати дитині прості задачі, аби дитина відчувала контроль над ситуацією та чимось займалася цікавим

Головне при будь-яких проявах - зберігати спокій та намагатися максимально підтримувати дитину, якщо вона хоче чимось поділитися – вислухати її та запропонувати шляхи вирішення хвилюючого питання. Дитина потребує допомоги у переживанні, вербалізації почуттів, безпечного середовища та стабільної життєдіяльності.

Аби обрати дієві методи та форми роботи з внутрішньо переміщеними дітьми дошкільного віку, варто звернути увагу на деякі твердження дослідників Lesley University [88]:

— діти, які пережили травматичний досвід, краще спілкуються за допомогою візуальних засобів;

— наративна терапія та розповідання історій підтримують психічне здоров'я дітей;

— творчість допоможе створити домашній затишок та комфорт, свідомо розмірковувати про себе, не використовуючи слів.

Клініцист і головний редактор журналу *The Arts in Psychotherapy* (США), Д. Джонсон підтримує попереднє твердження, що дітям дошкільного віку легше висловити свої переживання у невербальній формі, наприклад, за допомогою малювання [88].

Українські науковці О. Отич, О. Рудницька, О. Тараріна, В. Сокаль, Т. Мірошніченко, Л. Стреж давно займаються вивченням впливу мистецтва на психологічний, фізіологічний, естетичний, культурний стан людини [44:51].

Автори посібника «Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України» М. Грудій, Л. Мельник Г. Остапчук, Ю. Пилипас, І. Семенко схожої думки і вважають найбільш дієвими методами роботи з дітьми через творчість засобами арт-терапії [34:60].

Часто у наукових дослідженнях паралельно з арт-терапією, використовуються терміни «арт-педагогіка», «педагогічна арт-терапія», (також можна зустріти «арт-терапевтична педагогіка» або «арт-педагогічні підходи»). На думку А. Перминої та О. Сороки, заміна терміну «арт-терапії» на «арт-педагогіку» недопустиме. Зазначені вище поняття розвиваються незалежно один від одного і мають тільки спільну частину «арт», тобто «художнє» - синонім мистецтва [69].

І арт-терапія, і арт-педагогіка – технології, які ставлять перед собою мету компенсації різних відхилень у розвитку дітей, накопичення досвіду задля розв'язання завдань гуманізації корекційної освіти, але завдання арт-терапії є значно ширшими у порівнянні з арт-педагогікою

На відміну від поняття «арт-педагогіка», на думку Л. Терлецької, сутність арт-терапії полягає в клінічному (медичному) спрямуванні, тобто терапевтичній та психокорекційній допомозі дітям з порушеннями розвитку (слуху, зору, мови, опорно-рухового апарату, затримки психічного розвитку,

розумової відсталості тощо), корекції вторинних відхилень у розвитку особистості дитини [75].

Варто звернути увагу на думку Т. Мірошніченко та О. Сороки, які зазначають, що зараз почався активний розвиток нового напрямку арт-терапії – педагогічного, який базується на «соціальній терапії» особистості та корекції стереотипів її поведінки засобами художньої діяльності. Даний термін не має чіткого визначення та у більшості випадків завданнями та методами роботи відтворює суть арт-педагогіки, яка має більш вивчену та окреслену основу [69].

Арт-педагогіка має на меті розробки змісту та корекційно-розвивальних технологій для активізації потенційних можливостей дітей, художнього розвитку, забезпечення пізнавально-інформаційних потреб дитини та профілактику наявних відхилень у розвитку пізнавальної діяльності, емоційно-вольової, моторної і особистісної сфер.

У контексті супроводу внутрішньо переміщених дітей буде доречно використовувати *арт-педагогіку*, яка реалізує здебільшого профілактичні та корекційні функції без клінічної (медичної) спрямованості, використовується у роботі з нормотиповими особистостями, на відміну від арт-терапії, яка використовується для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, і є синтезом кількох галузей знакових знань: мистецтва, психології та медицини [44;69].

Науковиця О. Отич зазначає, що сьогодні арт-педагогіка активно розвивається як частина педагогічної науки та уможлиблюється, на переконання польських вчених-педагогів на основі «виховання через переживання», коли особистість мистецтвом пізнає себе та творчо освоює оточуючий світ, розвиває «емоційну вразливість» й «художню експресію» [51].

На думку О. Деркач, *арт-педагогіка* (від англ. «art» – *мистецтво*) – інноваційна, особистісно орієнтована технологія навчання та виховання дітей та молоді, метою якої є гармонізація її особистісного розвитку у контексті

системи «особистість-соціум-природа-культура» шляхом організації конструктивного союзу дитини та мистецтва у процесі сприймання вже існуючих або створення власних мистецьких творів [15].

Зарубіжний науковець В. Анісімов описує арт-педагогіку, як особистісно-орієнтовану, інноваційну, здоров'язберігаючу технологію навчання та виховання за допомогою якої можливі [1]:

1. розвиток емоційно-вольової сфери;
2. розвиток креативності, вміння творчо самовиражатися [1];
3. вирішити багато психологічних проблем: тривожність, імпульсивність, агресивність, психосоматичну напругу, дитячі страхи тощо [45];
4. зцілення психіки та допомога подивитися на світ позитивно та довірливо;
5. адаптацію здобувачів освіти в соціумі(тобто поводитись відповідно до соціально прийнятних морально-етичних норм);
6. гармонійний розвиток особистості дитини через малювання, ліплення та конструювання з природних матеріалів [17;45].

Арт-педагогіка створить умови для розкриття внутрішнього потенціалу і збагачення соціокультурного досвіду внутрішньо переміщених дітей через активне залучення їх до різних видів творчої діяльності – музики, танцю, театру, гри. За допомогою мистецтва дитина дошкільного віку вивчає внутрішні почуття, спогади, комплекси, страхи майбутнього, знайти час для самовідновлення та самотерапії, за допомогою переживання на символічному рівні, що дає змогу безпечно їх виявляти.

Зважаючи на вікові особливості дітей дошкільного віку, доречно буде застосовувати: ізотерапію (використання образотворчого мистецтва, зокрема малювання), казкотерапію (використання казки в терапевтичних цілях), лялькотерапію (використання ляльки в роботі з дітьми), пісочну терапію (використання піску для гармонізації внутрішнього стану дитини), пластилінографію тощо.

Це «м'які» для дошкільника способи невербального контакту з травматичною ситуацією, бо дитині і так важко зрозуміти свої емоції та стан, а ще треба їй говорити про них, тому розглянемо детальніше методи роботи з дітьми.

На початку варто зазначити, що майже у всіх методах роботи з мистецтвом важливу роль грає використання кольору. Загалом дитина використовує 5-6 кольорів, але якщо використовується [45]:

— більш широка палітра кольору, це говорить про натуру чуттєву, багату емоціями.

— тільки 1-2 олівця, це скоріш за все вказує на негативний стан у цю хвилину: тривога(синій), агресія (красний), депресія (чорний).

— простий олівець повідомляє про те, що у житті особистості не вистачає яскравих фарб та позитивних емоцій.

Найбільш значущі фігури дитина завжди виділяє більшою кількістю кольорів. А відкрито неприємних персонажів, їх риси характеру та стан - чорним, або темно-коричневим кольором.

Самовираження через мистецтво дає змогу за допомогою невербальних засобів спілкування отримати відтворення у творчості несвідомих думок та психічних процесів. Головне, щоб дитина відчувала під час процесу творчості успіх у виявленні і відображенні своїх емоцій, унікальності малюнків, що перенесеться і на реальне життя [45].

Можливе використання *етно-арт-терапії*, яка не тільки позитивно впливає на емоційний стан, але й сприяє національно-патріотичному вихованню. *Писанкарство*, наприклад, ознайомлює дитину з традиційними символами та значеннями кольорів. *Малювання* знімає бар'єр, який заважає дитині розкритися під час розмови, у процесі дитина може пошепки описувати, що саме малює, чому для неї це важливо [27].

Зарубіжний науковець А. Руссо звертає увагу, що для арт-терапевтичної роботи слід залучити членів родини та дотримуватися наступних етичних

принципів: повага до етнічного різноманіття та створення безпечного місця для вираження своїх емоцій, потреб тощо [85].

Пластилінографія – метод малювання пластиліном, останній використовується як фарба та зображувальний матеріал, а долоні дитини стають інструментом. Створюючи незвичайні вироби, дитина може вивільнити та передати свої переживання, обравши потрібні їй форми, кольори або навіть сюжети [13].

Педагогічна пісочна терапія («sandplay» – ігри з піском) – метод, піскотерапії спрямований на відображення у піску неповторного світу дитини, що виникає спонтанно в її свідомості.

Видатний педагог К. Ушинський, коли ще не було поняття «пісочна терапія», уже наголошував на розвивальну функцію природних матеріалів, зокрема піску. Він писав: «Діти не люблять іграшок нерухомих, закінчених, добре зроблених, яких вони не можуть змінити за своєю фантазією... краща іграшка для дитини та, яку вона може змусити змінитись найрізноманітнішим чином... Для маленьких дітей найкраща іграшка — купа піску» [76,с.198].

Під час проведення пісочної терапії головним є дотримання загальнопедагогічних принципів (відповідність до віковими та індивідуальними особливостями, наочності, емоційності тощо).

Т. Мірошніченко виділяє перевагами педагогічної пісочної терапії [44]:

- доступність незалежно від віку та соціального досвіду дитини;
- налагодження стосунків між учасниками педагогічної пісочниці, обмін досвідом;
- невербальність спілкування, що дозволяє усім дітям описати свої переживання без сорому та страху;
- формування позитивних емоцій та інтересу до життя.

За допомогою пісочної терапії дитина може з піску побудувати внутрішні конфлікти та страхи, таким способом можливе «проігрування» негтивного досвіду. Пісочна терапія має свої складники:

1. Хаос: перемішування іграшок з піском, безлад.
2. Боротьба: сутички між іграшками, перенесення внутрішнього конфлікту назовні.
3. Вирішення конфлікту: мир серед іграшок як відображення внутрішнього спокою та порядку [45].

Лялькотерапія – метод виготовлення ляльки, яка грає роль друга та захисника. Образ ляльки демонструє актуальний внутрішній стан дитини, бо реалізує наслідування дорослих в їхній трудовій і побутовій діяльності, звичаєво-обрядових дійствах [27].

Наприклад, лялька-мотанка – один з найстаріших символів української культури, Метод її створення полягає у намотуванні клаптиків тканини та створенні неповторного образу берегині [5].

Музикотерапія – метод прослуховування музики для перенесення різного роду переживань, навчання прислухатися до своїх почуттів та виклику певних емоцій [31].

О. Федій пропонує застосовувати музикотерапію з іншими видами діяльності: спільне прослуховування заспокійливої музики для покращення вербальної комунікації, сприймання художніх творів під музику та виконання під час прослуховування вправ для розслаблення [79].

Особливо-продуктивною арт-педагогічною технологією є **музикомалювання**, яка передбачає відтворенні спонтанних музичних образів на папері шляхом різних технік і способів малювання під час звучання творів музичного мистецтва. Сутністю даної технології є сприяти появі катарсису. Музикомалювання можливо реалізувати двома способами: малювання під музику (музика звучить лише як фон, що здійснює релаксаційну, заспокійливу функцію), або малювання музики (музика є об'єктом для дослідження відчуттів і емоцій).

Казкотерапія – метод, за допомогою якого дитина знаходить відображення себе у героєві казки або інших літературних творів, може прожити історії разом з ним і закріпити позитивний досвід виходу з

травмуючої ситуації. Наративна, бо, за визначенням Н. Чепелева, наративізація - це перетворення минулого життя у долю за допомогою його осмислення та завершеності на певному його етапі, тобто осмислення негативного досвіду і завершення його впливу на людину [67;79].

Науковиця О. Тадеуш виокремлює такі види художньо-навчальної діяльності дидактичної казки в залежності від завдання [59]:

1) казка – метафора (казкові образи і сюжети відтворюють життєвий досвід та обговорюються);

2) малювання за казковими мотивами (асоціації висвітлюються у малюнках, потім аналізуються та обговорюються);

3) обговорення поведінки і мотивів вчинків персонажів, що сприяє формуванню системи моральних цінностей та здатність до оцінювання себе та оточуючих (прогривання епізодів казки; використання казки як притчі-повчання; підказка варіанту вирішення ситуації на прикладі казкового сюжету);

б) творча робота за мотивами казки (дописування, переписування, інсценування, драматизація; акторське прогривання, ляльковий театр).

Кожне заняття з казкотерапії має узагальнену структуру [79]:

1. Ритуал «входження» з метою створення довірливого та потрібного настрою на спільну взаємодію (побажання один-одному добра, радості тощо).

2. Повторення минулого заняття (вихователь питаннями з'ясовує, як допомогли минулі заняття).

3. Розширення уявлень дітей про світ (гра в улюбленого персонажа, вигадування йому нової історії тощо).

4. Набуття дітьми нового креативно-чуттєвого досвіду шляхом перевтілення, перетворення у нового персонажа задля вираження емоційного стану дитини.

5. Інтеграція нового досвіду у життя дитини, обговорення, де дитина може на практиці використовувати отриманий досвід.

6. Резюмування, узагальнення заняття, що підкреслює цінність нового, конкретизує ситуацій, у яких дитина може використовувати новий досвід.

Гри-драматизації – метод, де розігрування активізує уяву та виявляє страхи, тривогу та інші негативні емоційні прояви. Під час гри дитина моделює доросле життя, конфлікти, якісь військові інсценування та барикади. Дошкільник під час гри обирає образ, який відповідає його внутрішньому стану, аби вивільнити негативні емоції та навчитися керувати собою.

Коли дошкільник з'єднується частиною свого «Я» з образами казкових персонажів, вони набувають нових якостей та досвіду, важливих для життя [60]. Під час звичайних побутових ігор дитина може вивільнювати своє агресію за допомогою «битв подушок» і зім'ятим папером [45].

Арт-терапія передбачає технологію з **елементами хореографії**, тобто активні рухові вправи, як вербальний спосіб вивільнення емоцій та усвідомлення свого тілесного стану. Заняття з елементами хореографічного мистецтва дозволяють відчутти гармонію частин тіла, оскільки рух однієї частини тіла впливає на все тіло і ми можемо відчутти себе єдиною цілістю, навчитись наслідувати рухи один одного та досягати соціальної взаємодії шляхом невербальних стосунків [59].

Під час занять з арт-педагогіки дитина дошкільного віку не тільки стабілізує свій емоційний стан, але й вчить розуміти

Метод **емотивної уяви** допомагає впоратися з негативними емоціями, дитині легко ототожнювати себе з улюбленим героєм і грати ситуації з ним. Дитина не просто грає, протягом гри педагог спрямовує гру до проігрування травматичної ситуації за чотирма стадіями:

1. Описування об'єктів та ситуацій, що викликають страх - від найслабкіших до сильних.
2. Пошук улюбленого героя.

3. Початок рольової гри, коли дитину просять із заплученими очима уявити ситуацію з повсякденного життя та поступово дорослий додає туди головного героя.

4. Розповідання першої та найлегшою ситуації. Якщо включення пройшло вдало і не викликало супротиву, можна переходити до більш складної ситуації.

Тілесно-орієнтована терапія – метод роботи з емоційним станом шляхом впливу на тіло. Важливу увагу приділяють тілесним відчуттям, які «кодують» взаємозв'язок психотілесних процесів. Тілесну терапію радять використовувати при нездатності згадати минуле, за допомогою роботи з тілом є можливість вивільнити напруження та неспокій [27;45].

Також існують **техніки окорухової десенсибілізації**, коли дитина називає емоції, пов'язані з подією, потім – фізичні симптоми, що виникають. Ця техніка допомагає впоратися з негативним досвідом, покращує пам'ять та допомагає подивитися на ситуацію по-іншому, змінити поведінку [72].

Під час проведення терапевтичних занять не варто робити оціночних суджень, не важливо, який естетичний вигляд має дитяча праця, треба відзначати позитивні зміни в особистісному розвитку дитини [26].

Дієвими є **дихальні вправи**, наприклад, попросити дитину рівно сісти, закривши великим пальцем праву ніздрю вдихнути лівою, а потім навпаки, закрити безіменним пальцем і видихнути через праву. Робота з дитиною завершується, коли під час обговорення травматичного питання, дитина не виявляє бурхливих емоцій та спокійно реагує на негативні події [45].

Окрім покращення емоційного стану дошкільника, педагог повинен організувати цілеспрямовану роботу з розвитку емоційного інтелекту старшого дошкільника.

Волік Н. описує «ранкові зустрічі», особливі режимні моменти, ігрові та проблемні ситуації, тематичні дні та тижні тощо [8].

Найбільш дієвими методами розвитку емоційного інтелекту дошкільників Половіна О. вважає такі: практика уважності — ознайомлює з

можливостями свого розуму, вчить концентрувати та керувати увагу, розуміти фізичні реакції та власні емоції; арт-техніки — усвідомлення емоцій та керування ними; казкотерапія — розвивати самосвідомість та покращити емоційний зв'язок з оточенням [55].

Науковиця Н. Мельник вбачає розвиток емоційного інтелекту дошкільників у реалізації методів [42]:

- мотивації до емпатії (емоційно реагувати на емоційні прояви іншого);
- метод емоційно-образного впливу (передача емоцій через образи);
- словниковий метод (висловлювати емоції у словесній формі);
- ігровий метод («відігрувати» емоції інших задля поповнення власного емоційного досвіду).

Також дослідниця пропонує або у межах методів, або в іншій діяльності, використовувати такі прийоми [42]:

- створення емоційної атмосфери;
- прийом контрастних зіставлень;
- прийом рольової взаємодії, коли дитина відіграє емоції за настроєм-образом;
- прийом синтезу мистецтв, наприклад, «кольоро-настрій», коли дитина висловлює емоції кольорами;
- прийом формули емоційної стійкості (повторювання речень — емоційних формул).

1.4. Педагогічні умови педагогічного супроводу у закладі дошкільної освіти внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку

Учені В. Будає, О. Пехота, А. Старева вважають, що педагогічні умови — це система, складовими якої є певні норми, методи, умови, ситуації, що об'єктивно склалися та є необхідними для досягнення певної педагогічної мети [12].

К. Коновалова зазначає саме «педагогічні» умови, бо вирішуються суто педагогічні проблеми, що відбуваються протягом організації освітнього процесу для його учасників [28].

Супровід передбачає рівноправність усіх учасників процесу, тому рекомендуємо дотримуватися таких підходів.

Методологічний підхід інтегрує сучасні підходи в освітній процес.

Гуманітарний підхід спрямований на захист прав внутрішньо переміщених дітей, надання їм педагогічного супроводу в рамках освітнього процесу ЗДО для стабілізації емоційного стану, збереження унікальності, неповторності їхнього розвитку.

Ціннісний (аксіологічний) підхід окреслює дитинство, як найвищу цінність, тобто дитиноцентризм стає парадигмою освіти та виховання.

Технологічний підхід визначає урахування індивідуальних особливостей розвитку дитини, розроблення діагностичних та освітніх програм, організація комунікації, соціального, морального та національно-патріотичного спрямування.

Особистісний і індивідуальний підхід спрямовує роботу на дослідження індивідуальних потреб кожної внутрішньо переміщеної дитини, відповідно яким реалізується освітній процес.

Культурологічний підхід допомагає доповнювати духовний світ дитини елементами національно-патріотичного виховання. Збагачувати культурний досвід дитини традиціями, мистецтвом та звичаями українського народу.

Мультикультурний підхід також залучає дитину до особливостей культури, але не української, а різних народів, що сприяє розвитку національної ідентичності.

Синергетичний підхід виникає через необхідність ЗДО швидко адаптувати та модернізувати освітній процес до потреб нових категорій дітей в умовах життєвих ситуацій сьогодення.

Комплексний підхід охоплює розробку та реалізацію педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку та обумовлює

доцільність об'єднання усіх освітніх цілей і завдань супроводу: моніторинг стану дитини, методи роботи та інше становлять одне ціле.

Системно-цілісний підхід забезпечує системність педагогічного супроводу, тобто усі суб'єкти супроводу тісно пов'язані один з одним, мають спільну мету, завдання, діяльність тощо.

Комунікативно-діяльнісний підхід допомагає реалізовувати освітній процес відповідно комунікативному та діяльнісному рівню зрілості дошкільника [22;59;74].

З урахуванням того, що багато ЗДО (особливо у Донецькій області) працюють у дистанційному форматі, - визначимо та схарактеризуємо **педагогічні умови** впровадження педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у дистанційному закладі дошкільної освіти:

Умова 1. Виявлення негативних емоційних проявів у внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку

Дитина, що пережила воєнні дії, може страждати від негативних емоційних проявів, що вплинули на психоемоційне та фізичне здоров'я. Для дорослого оточення дитини дошкільного віку важливо своєчасно помітити перші прояви, почати з ними працювати та вміти правильно на них реагувати, бо необізнаність у цьому питанні може тільки нашкодити дитині.

Діагностувати негативні емоційні прояви у дітей дошкільного віку легше за допомогою спостереження та арт-педагогічних методик вихователем ЗДО. У рамках дистанційної освіти можливе проведення цього у форматі спостережень під час індивідуальних занять, або, наприклад, проводити опитування та анкетування батьків, які можуть відстежувати стан дитини та ділитися змінами з педагогами.

Дітям складно ідентифікувати весь спектр своїх емоцій та словами передати те, що їх хвилює, тому малювання, робота з піском, як невербальні методи роботи, допоможуть розкрити істинні негативні емоційні прояви. Тим паче дитина може бути не готова обговорювати побачене і спроби вивести

дошкільника на діалог тільки ще більше травмують дитину й ускладняють процес емоційного відновлення.

Важливим є аналіз і супутніх чинників впливу на стан дитини, а саме, стресостійкість батьків, належність до культурних меншин, матеріальне становище родини, наявність особливостей розвитку (дитина з особливими освітніми потребами), до якого критерію переселенців належить дитина (у наскільки тяжких умовах вона перебувала тощо).

Доречним буде провести анкетування батьків, аби відзначити зміни у поведінці дітей, як вони реагують на ті чи інші події, чи відвідують вони очний дитячий садочок тощо.

Умова 2. Планування та впровадження арт-педагогічних заходів (занять, освітніх елементів тощо) щодо подолання негативних емоційних проявів у дітей в умовах дистанційної освіти у ЗДО.

Планування занять проводиться вже після виділення основних потреб внутрішньо переміщених дітей. Педагогічний супровід передбачає рівноправність учасників освітнього процесу, тому дитина сама може обрати тему. Правильно буде спитати в неї «Про кого сьогодні буде наша казка?» або «Кого ми сьогодні будемо малювати?».

Кожне заняття повинно мати певну структуру, в середньому:

1. Встановлення позитивного контакту, обговорення теми сьогоднішнього заняття.

2. Корекційно-діагностичне передбачає схвалення усіх дій дитини, свободу виявлення, самоделювання і відкриття внутрішніх ресурсів організму.

3. Завершення настає тоді, коли було досягнене позитивне переживання у ході розвитку негативного сюжету [68].

Важливо обговорювати з кожною дитиною її емоції, почуття та переживання, що вимагає від педагога спеціальних знань, тому важливо покращувати психологічну компетентність вихователя.

Умова 3. Впровадження методів та форм роботи, направлених на покращення емоційного інтелекту дітей дошкільного віку, в освітній процес.

Д. Гоулман зауважує, що за емоційний стан людини відповідає «емоційний інтелект», який направлений на контроль емоцій не тільки з самим собою, але і з іншими. Тому емоційний компонент у процесі педагогічного супроводу становить не лише основу для плідної співпраці батьків та дітей, але й успішності в соціальній взаємодії батьків з іншими дорослими, наприклад, педагогами. У батьків з високим рівнем емоційного інтелекту дитина швидше адаптуватиметься до нових реалій та відчуватиме психологічне благополуччя [13].

Умова 4. Організація сімейного середовища в рамках педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей

Вітчизняні науковці, наприклад, Т. Титаренко звертає увагу на те, що включення у суспільство та колектив, що характерне для дітей старшого дошкільного віку, допомагає у подоланні кризових ситуацій [75].

Грузинські автори Н. Сарджвеладзе, З. Бебераджвілі та ін. розглядають допомогу внутрішньо переміщеним дітям у духовному світі, не тільки соціально-побутовому. Дослідники наголошують на комплексному підході, що передбачає мобілізацію як внутрішніх процесів, так і зовнішнього середовища – найближчих дорослих [81].

Найближчі дорослі формують сімейне середовище, яке опосередковано впливає на спосіб життя через суб'єктивні чинники (емоційно–мотиваційні, когнітивні, поведінкові).

Після початку воєнних дій, зміні місця проживання, нестабільність та напрузі особливо гостро постає питання організації членами родини власної поведінки у складній життєвій ситуації. Це допоможе уникнути або позбутися травмуючих переживань та знайти або створити життєві опірності труднощам.

Сім'я – найвпливовіше для дитини середовище, яке у різні періоди розвитку сім'ї перетинається з побутовим, освітнім, інформаційним, міжособистісним середовищами.

О. Вовчик-Блакитна поділяє сімейне середовище на низку складових [7]:

1. Поведінкова складова. Розуміння батьками, що вони своєю поведінкою та напряду впливають на атмосферу сімейного середовища.

2. Мотиваційна складова. Донести до батьків, що їх дитина - особистість, яка потребує вчинків, а не лише самого вчинку

3. Інформаційна складова. Розуміння батьками, що тематика розмов, інтересів, читання, відвідування масових заходів тощо напряду впливає на розвиток відповідних психологічних особливостей дітей та визначає подальшу активність дитини, її цінності та потреби.

4. Емоційно–психологічна складова. Ця складова є дуже важливою для внутрішньо переміщеної дитини. Дотримання звичаїв та традицій допоможе дитині не втратити свою ідентичність, а психологічний комфорт, прийняття та свобода у родинному колі дозволять дитині відчувати стабільність, захищеність та безпеку.

5. Організаційна складова. Важливо донести батькам, що навіть у форматі дистанційної освіти, дитина потребує свого чіткого режиму для та робочого місця.

6. Просторово–предметна складова. Забезпечення дитині комфортних умов домашньої обстановки усім необхідним для життєдіяльності та освіти та проведення з дитиною часу на свіжому повітрі.

Для реалізації вищеописаних складових потрібно перебувати у тісному контакті з батьками, наприклад, раз на два тижні вихователь буде радити батькам літературу з даної теми та ділитися цікавими матеріали.

Багато закладів дошкільної освіти були вимушені перейти на дистанційний формат освіти та проводити освітню діяльність з використанням інноваційних та комп'ютерних технологій. Важливо навіть на відстані створити єдине та стабільне джерело (або декілька доступних

джерел) інформаційної просвіти батьків та міцної взаємодії усіх учасників процесу, задля забезпечення сприятливих умов розвитку дитини, бо сім'я зараз є головним середовищем. Тож доречно використовувати:

- меседжери: Telegram, Viber, WhatsApp, Messenger тощо
- соціальні мережі: YouTube, Facebook, Zoom, Meet тощо.
- опитування: Google Forms тощо

Також можливе проведення для педагогів семінарів-тренінгів для покращення комунікації з батьками, наприклад, з теми: «Міцна дружба педагогів закладу і родин вихованців».

Усім дорослим учасникам супроводу корисно розширювати знання щодо психологічних особливостей дітей з родин ВПО за допомогою науково-популярних творів. Обмін досвідом та думками позитивно вплине на спілкування. Діти дошкільного віку не можуть самостійно вирішити та ідентифікувати проблему без допомоги дорослого. Є два варіанти допомоги: перший, коли вихованцю дають вільний вибір та лише створюють умови для подолання труднощів; другий, коли дитині нав'язується воля педагога. Доцільно буде використовувати перший варіант, при якому батьки будуть готові надати коректну допомогу.

Тому варто зауважити, що аби надати дитині ефективну допомогу, слід співпрацювати з її батьками. У батьків з високим рівнем емоційного інтелекту дитина швидше адаптуватиметься до нових реалій та відчуватиме психологічне благополуччя [8]. Тому варто почати з дорослих, чий стан в перспективі позитивно вплине на дошкільника [60].

Також важливо донести батькам, що дитина має право знати що відбувається. Це потрібно їй донести максимально зрозумілою мовою, не використовуючи «ти ще маленький», «ти не зрозумієш», «от коли виростеш, тоді сам дізнаєшся». Слід спокійно відповідати тільки на питання дитини, не говорячи зайвого, трансліюючи позитивні установки «ми поряд і ти у безпеці», «тобі нічого не загрожує» тощо. Дітей дошкільного віку варто ізолювати від новин, якщо дитина все ж таки стала їх свідком, потрібно

заспокоїти дитину та поговорити з нею про почуте. Деякі ситуації слід подавати дитині у формі гри або історії, це допоможе донести до неї важливу інформацію, покращити стосунки та знизити рівень агресії.

Цьому сприятимуть інформаційно-просвітницькі заходи для батьків, на яких останніх навчатимось прийомам самозаспокоєння, поглиблюють знання з дитячої психології та навчать новим методам взаємодії з дитиною під час кризових ситуацій [74].

Умова 5. Сприяння оволодінню вихователями психолого-педагогічними знаннями та навичками щодо подолання негативних емоційних проявів дітей старшого дошкільного віку та сприянню розвитку емоційного інтелекту.

Важливу роль у наданні педагогічного супроводу переміщеним дітям відіграє діяльність вихователя групи ЗДО, що передбачає організацію системи педагогічної підтримки, яка, на думку Р. Бернса та О. Бодальова, полягає у створенні доброзичливого психологічного клімату в колективі.

Покращення професійної компетентності може відбуватися засобами проведення циклу лекцій, семінарів, майстер-класів, тренінгів, круглих столів щодо ознайомлення педагогів з особливостями та перебігом негативних емоційних проявів у дітей внаслідок воєнних дій, формування вмінь використовувати елементи різних інноваційних технологій.

Наприклад, проведення тематичної педагогічної ради з теми: «Подолання негативних емоційних проявів внаслідок бойових дій у внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку засобами арт-педагогіки».

Не менш важливу роль відіграє уміння вихователів взаємодіяти з батьками вихованців, це краще робити за допомогою тренінгів та вправ. Тут може допомогти метод ненасильницького спілкування, який навчить педагогів відповідати не те, що звикли, а усвідомлено підбирати відповіді, прибираючи патерн захисту, відступу або нападу перед словами критики або осуду. Цей метод вчить уважно спостерігати та відзначати різні типи поведінки і умови, які мають на нас вплив. Замість того, аби засуджувати

інших, педагог може зосередитися на почуттях та потребах інших, і так пізнавати та приймати власні почуття [66].

Отже, ефективність педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у дистанційному закладі дошкільної освіти на пряму залежить від дотримання таких педагогічних умов:

Висновки до розділу 1

У гуманітарній науці поняття «супровід» з'явилося у першій половині 90-х років ХХ ст. У зв'язку з тим, що супровід реалізується як рівноправна взаємодія, не можна заміщати дане поняття іншими термінами у вітчизняній науці, наприклад, «допомога та підтримка», бо у цьому випадку підкреслюється пріоритет тієї людини, яка супроводжує.

Оскільки сферу наших наукових інтересів складає саме педагогічний супровід, був проведений аналіз визначень цього поняття. Зокрема, використання терміну «педагогічний супровід» І. Петрюк та інші науковці пов'язують із тим, що він в освітньому процесі «пріоритетно здійснюється педагогами, у педагогічній діяльності, педагогічними методами і засобами.

Педагогічний супровід спрямовано не на вирішення проблем, а на забезпечує організацію допомоги та підтримки за допомогою педагогічних засобів й методів з елементами психологічних інструментів для розвитку самостійності вихованця.

Початок активних воєнних дій збільшив кількість внутрішньо переміщених дітей на території України. Дослідники описують та характеризують різні стани психіки людини внаслідок травмуючих подій, у дітей до шести років негативні емоційні прояви характеризуються фізіологічними, емоційними, когнітивними та поведінковими змінами.

Емоційні розлади впливають на усі аспекти життя дитини дошкільного віку - від фізичного до емоційного стану. Обізнаність у цих аспектах допомагає розробляти ефективні підходи до діагностики та підтримки дітей,

які постраждали внаслідок воєнних дій. Стан дитини залежить від батьків, які можуть як пришвидшити нормалізацію дитячого стану, так і уповільнити його. У даній роботі приділяється увага негативним емоційним проявам внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку.

Педагогічний супровід внутрішньої переміщених дітей дошкільного віку повинен базуватися на співпереживанні та емпатичності до дитини. Для дорослого оточення дитини дошкільного віку важливо своєчасно помітити перші негативні емоційні прояви - зберігати спокій та намагатися максимально підтримувати дитину, якщо вона хоче чимось поділитися – вислухати її та запропонувати шляхи вирішення хвилюючого питання.

Автори посібника «Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України» М. Грудій, Л. Мельник Г. Остапчук, Ю. Пилипас, І. Семенко схожої думки і вважають найбільш дієвими методами роботи з дітьми через творчість засобами арт-терапії

У контексті супроводу внутрішньо переміщених дітей буде доречно використовувати арт-педагогіку, яка реалізує здебільшого профілактичні та корекційні функції без клінічної (медичної) спрямованості, використовується у роботі з нормотиповими особистостями.

Арт-педагогіка створить умови для розкриття внутрішнього потенціалу і збагачення соціокультурного досвіду внутрішньо переміщених дітей через активне залучення їх до різних видів творчої діяльності – музики, танцю, театру, гри. Окрім покращення емоційного стану дошкільника, педагог повинен організувати цілеспрямовану роботу з розвитку емоційного інтелекту старшого дошкільника.

Для стабільного психологічного стану дитини потрібен баланс позитивних і негативних емоцій – адже перебільшення одних приведе до емоційних розладів, що порушують розвиток особистості дитини. Тому важливо розвинути у дитини дошкільного віку ЕІ задля подолання негативних емоційних проявів.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ У ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ

2.1. Стан реалізації педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку у дистанційному закладі дошкільної освіти

Дослідження проводилося на базі Дошкільного навчального закладу комбінованого типу ясла - садок №49 «Кріпиш» та Дошкільного навчального закладу комбінованого типу ясла - садок №40 «Посмішка» міста Бахмут. У дослідженні брали участь 13 вихователів, 30 внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку від обох ЗДО та від кожного ЗДО по 15 батьків.

Мета дослідження: виявлення негативних емоційних прояв дітей старшого дошкільного віку з внутрішньо переміщених родин.

Відповідно до поставленої мети були сформовані **завдання:**

1. Дослідити негативні емоційні прояви у внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку.
2. Виявити ефективні методи реалізації педагогічного супроводу у дистанційному закладі дошкільної освіти.
3. Перевірити педагогічні умови впровадження педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей у дистанційному закладі дошкільної освіти.

Методи дослідження:

1. Теоретичні методи:

- аналіз законодавчих актів (функціонування ЗДО в умовах воєнного стану, прав внутрішньо переміщених осіб на території України);
- плану ЗДО на рік 2023-2024 (робота вихователів у напрямі подолання негативних емоційних проявів у дітей);

— електронне освітнє середовище (Youtube «Кріпиш дистанційний», сайт ЗДО, Facebook «Кріпиш Кріпиш»).

2. Емпіричні методи:

— спостереження (індивідуальні заняття з дітьми, методичний захід);

— анкетування батьків та вихователів.

Дослідження умовно можна поділити на декілька етапів:

Етап 1. Був проведений аналіз законодавчих актів щодо функціонування ЗДО під час воєнного стану та особливостей прийняття внутрішньо переміщених дітей до ЗДО. Це важливо для визначення, чи відповідає освітній процес закладу освіти вимогам законодавства.

Етап 2. Були проаналізовані плани на рік обох ЗДО задля уточнення кількості дітей, мережі структур (груп), педагогічного складу тощо. Також були досліджені електронні освітні середовища ЗДО для аналізу дидактичного матеріалу та взаємодії закладу освіти з родинами вихованців.

Етап 3. Було проведено спостереження за індивідуальними online-заняттями. За допомогою цього дослідження було обґрунтовано стан дітей, їх присутність та активність в освітньому процесі.

Етап 4. Було проведено анкетування вихователів закладів освіти та батьків вихованців старших груп.

На першому етапі було проаналізовано законодавчі акти щодо поняття внутрішньо переміщена особа, згідно Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», починаючи з 2014 року, діти даної категорії мають статус внутрішньо переміщених, адже «Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах ..., яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті ... негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації...» [56].

У законодавчих актах та науковій літературі більш розповсюджені терміни «діти з числа внутрішньо переміщених осіб чи діти, які мають статус

дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів..» (термін введено у лютому 2016 року), або «діти-переселенці» та «діти з сімей внутрішньо переміщених осіб або родин учасників АТО» [57].

Далі були опрацьовані особливості **функціонування закладів дошкільної освіти в умовах воєнного стану**. У Листі МОН «Про окремі питання діяльності закладів дошкільної освіти у 2023/2024 навчальному році» зазначено, що необхідна «Психологічна підтримка дітей, особливо тих, хто перебував в зоні активних бойових дій, має статус ВПО... педагоги мають бути готові надати першу психологічну допомогу... індивідуалізація освітнього процесу, створення сприятливого психологічного клімату в закладі...» [57].

Було рекомендовано організувати освітню діяльність дітей дошкільного віку «спланувати комплекс заходів на підтримку дітей дошкільного віку... організувати та надавати психологічну допомогу учасникам освітнього процесу; звернути увагу на програми підтримки педагогів ЗДО та розвиток їхньої професійної кваліфікації у розробленні стратегії надолуження знань» [58].

У ЗДО №49 згідно соціального паспорта, статус внутрішніх переселенців має 96 родин. Відповідно законодавчих актів дошкільники є внутрішньо переміщеними дітьми, отже, потребують першої психологічної допомоги від педагога та підтримки в освітньому процесі.

На другому етапі відбувався аналіз річних планів та вебресурсів, задля розгляду завдань ЗДО протягом 2023/2024 н.р., аналізу консультацій та самоосвіти педагогів, взаємодії педагогів з дітьми та батьками. Наскільки діяльність ЗДО відповідає потребам сьогодення та стану внутрішньо переміщених дітей.

У ЗДО №40 перед педагогічним колективом на цей рік постає завдання: «стимулювання розвитку професійних компетентностей педагогів згідно нових професійних стандартів засобами методичної, психологічної та ресурсної підтримки педагогів через опанування новітніх педагогічних

технологій». Тобто увага приділена не просто методичній та ресурсній підтримці педагогів згідно нових професійних стандартів, а й психологічній підтримці.

Щомісяця директоркою здійснюються педагогічні дні, консультації та семінари для педагогів щодо питань організації продуктивної взаємодії з дітьми та їхніми батьками у період війни. Увага приділяється формуванню стресостійкості учасників освітнього процесу в умовах невизначеності. Обговорюється та впроваджується використання варіативних, інноваційних форм роботи з дітьми під час війни тощо.

Також директоркою поповнюються медіатеки теоретико-практичних матеріалів для роботи з педагогами, дітьми та батьками за різними освітніми напрямками. Додатково створюється та поповнюється віртуальна бібліотека для педагогів та батьків за різними освітніми напрямками на сайті ЗДО.

Заклад освіти проводить інформаційно-просвітницьку діяльність на своєму вебсайті за матеріалами рекомендованими МОН, наприклад, поради з надання першої психологічної допомоги людям, які пережили кризову подію та поради від експертів ЮНІСЕФ «Як підтримати дітей у стресових ситуаціях».

Також було здійснено перевірку активності посилань на офіційному вебсайті ЗДО щодо допомоги відповісти батькам на питання війни дітям, наприклад, ролик для найменших дітей про безпеку під час війни «Що таке сирена, що взяти в укриття». Створений спеціальний розділ на вебсайті «Психологічна підтримка під час воєнних дій», де висвітлено матеріали щодо подолання напруги та стресу у дітей, наприклад, «Як мінімізувати травмівний вплив на дитину», «Як допомогти дитині впоратись із стресом», «Як підтримати та заспокоїти дітей під час воєнних дій», «Апатія. Чому виникає та як з нею впоратися» та приділена увага тілесним проявам стресу «Тілесні вправи на зменшення стресу» [58].

Протягом року у ЗДО функціонує постійне консультування батьків через меседжери (Viber, Telegram, Whats App). Вивчення потреб і запитів

батьків проводиться опитуванням в усній та письмовій формі протягом року щодо надання освітніх послуг для подальшого планування індивідуальної освітньої траєкторії дітей дошкільного віку в період війни.

У ЗДО №49 із педагогами систематично працювала практичний психолог, яка проводила психоедукацію (просвіту) з питань психологічного супроводу розвитку дітей за різними напрямками, консультативну роботу щодо попередження емоційного вигорання педагогів: вебінар «Техніки релаксації для педагогів: як швидко розслабитись та відновитись», відео-урок «Стрес. Як розпізнати стрес?», консультації: «Як подолати стрес на робочому місці», «Базове ставлення педагогів до дитини», «Профілактика емоційного вигорання». Загалом усі вищезазначені теми стосуються емоційного вигорання та стресу педагогів, щодо дітей інформаційної просвіти не проводилося.

Вихователями усіх груп проводилась робота з родинами відповідно до складу сім'ї та психологічного клімату. Практикувалися тематичні консультації, бесіди, семінари-практикуми, міні-тренінги, круглі столи, групові батьківські збори в дистанційній формі.

У закладі освіти перед педагогічним колективом постало схоже завдання, а саме: сприяти розвитку загальних і професійних компетентностей педагогів шляхом надання психолога - методичної підтримки та моделювання індивідуальної траєкторії професійного розвитку з використанням ресурсного підходу.

Проводилися семінари-практикуми з теми: «Місток порозуміння між закладом дошкільної освіти та родиною», увага була приділена взаємодії закладу освіти з батьками задля гармонійного розвитку дитини. Педагоги обговорювали нетрадиційні форми роботи з батьками, сучасні підходи для взаємодії та покращували комунікативні уміння у спілкуванні з батьками.

Щодо психологічного стану дошкільників проводилося консультування «Безпечне життя в небезпечному світі (психологічна та фізична безпека дошкільників)». Також, в умовах антикризового менеджменту проводяться:

підтримка психолого-педагогічного супроводу дітей та їхніх батьків в умовах війни, формування стресостійкості (резильєнтності) учасників освітнього процесу в умовах невизначеності та організації систематичного навчання для працівників ЗДО з питань організації продуктивної взаємодії з дітьми та їхніми батьками у період війни. Заклад освіти взаємодіє з батьками на усіх платформах: Viber, Telegram, WhatsApp, Zoom, GoogleMeet, Google Classroom, Microsoft Teams, сайт закладу, електронну пошту або інші соціальні мережі, засоби зв'язку.

На вебсайті є матеріали щодо емоційного стану дітей, а саме «Психологічна безпека. Картки сили», «Інструкція до карток сили Світлани Ройз» та «Психологічна безпека дошкільників під час дії воєнного стану» [16].

На Youtube «Кріпиш дистанційний» завантажуються відео-заняття, наприклад, з пластилінографії «Вийди, вийди, сонечко», «Вербові котики»; музично-ритмічні вправи та ігри «Хвилі моря», «Дощик» з м'ячиками, пальчиками, стаканчиками; руханки «Весняні стрічечки»; нетрадиційні техніки малювання тощо [32].

На Facebook обох ЗДО відсутня інформація щодо поліпшення емоційного стану дітей дошкільного віку. На сторінках висвітлюється освітня діяльність закладів освіти, світлини з проведених занять, участь у конкурсах тощо [19;33].

На третьому етапі проведено *спостереження за індивідуальними online-заняттями та методичними заходами*. За допомогою цього дослідження було описано стан дітей, їх присутність та активність в освітньому процесі.

Присутність на заняттях в обох закладах освіти неповна, наприклад, у ЗДО №40 середня відвідуваність – 67%. Діти частково проявляють активність на занятті, можна виділити три найчастіші емоційні прояви під час дистанційного занятті: гіперактивність, замкненість та не бажання щось

роботи до сліз. Діти реагують на питання вихователя не з першого разу, або зі стимулювання батьків, які знаходяться поряд увесь час.

Також було проведено спостереження за активністю вихователів на методичному заході, який був присвячений взаємодії педагогів з родинами вихованців. Наприклад, на методичному заході педагогів ознайомлювали з новими формами прохання через «Я» та особисті відчуття і потім кожен з вихователів може скласти по декілька прикладів того, як тепер вони будуть говорити. Замість «*Ви повинні були бути на занятті і надіслати мені готовий малюнок*», вихователь може сказати «*Я не побачила Вас на минулому на занятті, дуже прикро, що я ще не отримала малюнок від Сашика, чекатиму на нього до п'ятниці*».

Вихователі не проявляли багато ініціативи у практичному закріпленні теоретичного матеріалу, хоча взаємодії з родинами приділено третина уваги професійного розвитку педагогів.

На четвертому етапі було проведено **анкетування вихователів закладів освіти та батьків вихованців** старших груп. Звичайне спостереження за дітьми не принесло багато інформації, бо тривалість занять та присутність вихованців не дали змоги створити повний психологічний «портрет» старшого дошкільника.

Метою анкетування педагогів (Додаток А) стало визначити готовність вихователів до педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей. В опитуванні від обох закладів освіти приймало участь 13 педагогів. Опитування складалося з 11 питань, які були розділені на два розділи. У першому розділі питання щодо стану дітей, у другому - щодо стану самих вихователів (див. табл. 2.1):

Таблиця 2.1

**Результати опитування педагогів щодо негативних проявів
внутрішньо переміщених дітей ЗДО №49 та ЗДО №40**

Критерій	ЗДО №49	ЗДО №40
Внутрішньо переміщені діти	91%	100%
Помічені негативні емоційні	80%	100%

прояви у дітей		
Користуються порадами практичного психолога ЗДО, виконують з вихованцями дихальні вправи, психологічні або релаксаційні хвилини тощо	100%	100%
Погоджуються з необхідністю педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей	100%	100%
Інформативність практичного психолога щодо методів покращення емоційного стану	100%	100%
Зазначили, чого не вистачає в освітньому процесі у напрямі покращення емоційного стану дитини	20%	30%

Більшість вихователів, а саме від 80-100%, помітили негативні зміни у стані дітей. Педагоги погоджуються з необхідністю впровадження педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей

За результатами анкетування ЗДО №49 у першому розділі:

80% педагогів помітили негативні емоційні прояви у дітей. Вихователі виділили такі показники як тривожність, імпульсивність, збудженість, або, навпаки, замкнутість та плаксивість.

100% вихователів для поліпшення емоційного стану вихованців використовують рекомендації практичного психолога закладу освіти. Педагоги в освітній діяльності використовують дихальні вправи, мотиваційні відео, психологічні та релаксаційні вправи, техніки заспокоєння, заземлення та вправи з йоги. 10% з них вихователів намагаються не згадувати про воєнні події в присутності дітей. 30% з них педагогів зазначили, що пропонують батькам консультації практичного психолога. 20% з них педагогів зазначили, що не вистачає ігрових та практичних вправ, бо дихання і медитації не мають відгуку у батьків та педагогів.

За результатами відповідей у другому розділі:

Щодо свого емоційного стану: 20% педагогів не відчують емоційних змін, а останні 80% відчувають: 20% відчувають тривожність за майбутнє, 30% хочуть повернутися або сумують за домом, 10% відчувають тривожність, дратівливість та безсоння, останні 10% більше цікавить питання, як покращити якість дистанційної освіти та привернути увагу дітей до дистанційної освіти.

Відповіді на питання «чи зверталися Ви за допомогою до практичного психолога або інших спеціалістів та чи користуєтесь Ви їх порадами?»:

30% Так, зверталася та користуюсь порадами;

20% Так, зверталася, але порадами НЕ користуюсь;

40% Ні, і не планую звертатися, але користуюся порадами;

10% Ні, і не планую звертатися чи користуюся порадами.

Більшість вихователів зверталися за допомогою. Для поліпшення свого емоційного стану 10% педагогів нічого не роблять, а інші 10% завантажуються роботою. Останні 80% вихователів відпочивають, виконують рекомендації практичних психологів, наприклад, С. Ройз, навчаються або активно проводять час на прогулянках та в інтернеті.

10% педагогів зазначили, що потрібно ще багато працювати над стабілізацією емоційного та психічного стану дітей та дорослих. Останніх 90% влаштовує рівень допомоги.

За результатами анкетування ЗДО №40 у першому розділі:

100% опитуваних педагогів помітили зміни у емоційному стану вихованців, зазначили замкнутість, знервованість, плаксивість без причини та невпевненість.

100% вихователів для поліпшення емоційного стану дітей використовують вправи для зниження емоційної напруги та покращення емоційного стану, відволікають творчістю, читають добрі казки, слухають класичну музику. 30% з них проводять бесіди з тем безпеки та правил поведінки, ігри що відволікають та заспокоюють в укритті.

30% педагогів зазначили, що не вистачає більше розробок вправ та ігр, збільшити форми роботи з батьками.

За результатами відповідей у другому розділі:

Щодо свого емоційного стану 100% педагогів відчули негативні зміни: 60% педагогів відчувають тривожність, 30% бентежить невизначеність щодо майбутнього, та 30% відчувають невпевненість та багато страхів.

Відповіді на питання «чи зверталися Ви за допомогою до практичного психолога або інших спеціалістів та чи користуєтесь Ви їх порадами?»:

33.3% Так, зверталася та користуюсь порадами;

33.3% Ні, але планую;

33.3% Ні, і не планую звертатися, але користуюся порадами.

Більшість вихователів зверталися, або планують звернутися за допомогою. Для поліпшення свого емоційного стану використовують психологічні вправи, намагаються відволіктися від роботи на особисті справи, або активно проводять час на прогулянках чи за хобі.

Метою анкетування батьків (Додаток Б) внутрішньо переміщених дітей було виявити у дітей негативні емоційні прояви та їх взаємозв'язок зі станом батьків. Від кожного закладу освіти в опитуванні прийняли участь по 15 батьків. Опитування складалося з 17 питань та стосувалося емоційного стану дошкільників та їх батьків (див. табл. 2.2):

Таблиця 2.2

**Результати опитування батьків щодо негативних проявів
внутрішньо переміщених дітей ЗДО №49 та ЗДО №40**

Критерій	ЗДО №49	ЗДО №40
Родини, які знаходяться в Україні, зареєстровані як ВПО	91,7%	100%
Родини, які знаходяться поза Україною, з них 66,7% відвідують ЗДО за кордоном.	8,3%	0%
Погоджуються з необхідністю педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей	100%	100%
Чи погоджуєтесь Ви з необхідністю спеціальної роботи або педагогічного	100%	100%

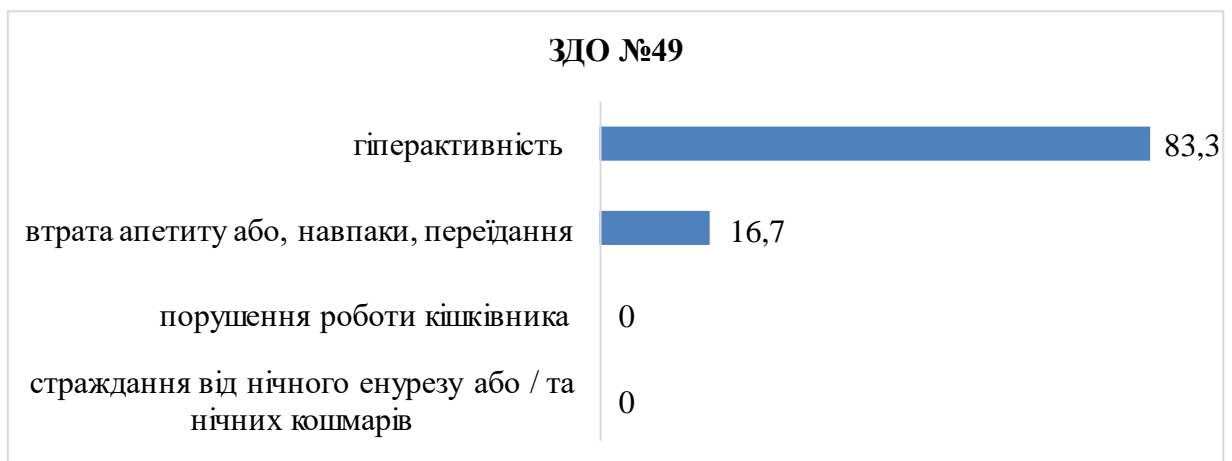
супроводу дитини з приводу поліпшення емоційного стану Вашої дитини після пережитих травмуючих подій		
Зазначили, чого не вистачає в освітньому процесі у напрямі покращення емоційного стану дитини	0%	0%

У ЗДО №49 присутні діти без статусу ВПО, які знаходяться закордоном, але все рівно відвідують дистанційний заклад освіти. Родин ВПО влаштовує педагогічний супровід дітей.

За результатами анкетування ЗДО №49:

Досліджуючи особливості емоційного стану дітей, було виявлено, що 26,6% ще до воєнних дій були гіперактивні, неуважні та непосидючі. Половина опитуваних батьків (50%), помітили зміни у поведінці дитини.

Фізичний стан дітей змінився (див. Рис. 2):

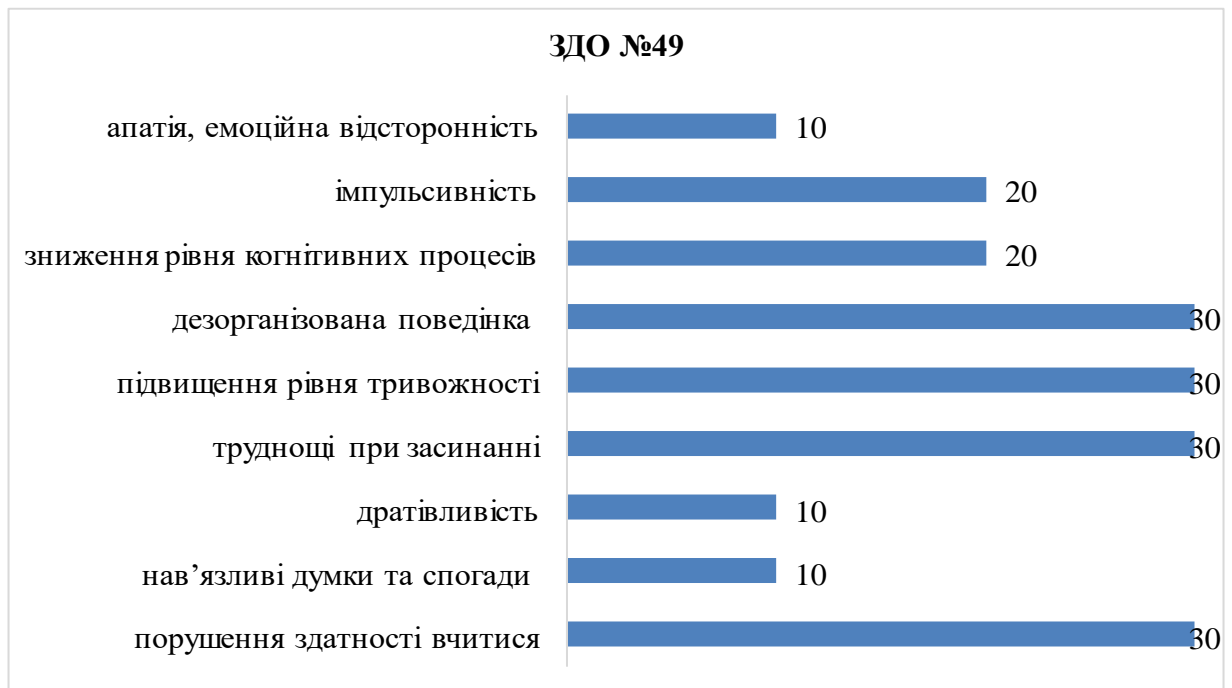

Рисунок 2. Зміни у фізичному стані дітей старшого дошкільного віку ЗДО №49

Згідно опитуванню, діти не страждають від нічного енурезу або / та нічних кошмарів, втрати контролю над сечовипусканням / випорожненням кишківника, страждає від закрепів. 12,5% дошкільників втратили апетит або, навпаки, переїдають. Великий показник у 62,5% вказує на появу у дітей дошкільного віку гіперактивності (підвищена збудливість у ситуаціях, що схожі на травматичну подію).

Психологічний стан внутрішньо переміщених дітей змінився

(див. Рис. 3):

Рисунок 3. Зміни у психологічному стані дітей старшого дошкільного віку ЗДО №49

Після пережитих воєнних дій 30% дошкільників страждають від боязні темряви / тварин. У 10% з'явилося порушення здатності вчитися, ще у 10% - нав'язливі думки та спогади (дитина згадує пережите), можливе виникнення паніки. Дратівливість спостерігається у 10% вихованців, такий самий показник у труднощів при засинанні та підвищеному рівні тривожності.

Дезорганізована поведінка (відсутність здатності виконувати завдання, що вимагають кількох послідовних кроків) спостерігається у 20% дітей.

У той же час зниження рівня когнітивних процесів (погіршене сприйняття інформації, її збереження в пам'яті, обробки, аналізу, інтерпретації та використання для прийняття рішень та розв'язання проблем) спостерігається теж у 20% опитуваних.

Показник імпульсивності обрали 20%, показник апатії з емоційною відсторонністю обрали 10% опитуваних.

Батьки відмітили негативні зміни й у своєму стані: нав'язливі думки, підвищений рівень тривожності, безсоння, стрес, втома та боязливі думки за майбутнє та чоловіка. Деякі звернули увагу на складність формування думок та опускання рук від втоми.

Відповіді на питання «чи зверталися Ви за допомогою до практичного психолога або інших спеціалістів та чи користуєтесь Ви їх порадами?»:

8,3% Так, зверталася та користуюсь порадами;

16,6% Ні, але планую;

16,7% Ні, але планую та вже користуюся порадами;

25% Ні, і не планую звертатися, але користуюся порадами;

33,3% Ні, і не планую звертатися чи користуюся порадами.

Більше половини батьків для поліпшеного свого психологічного стану проводять час на свіжому повітрі, займають чимось себе та дитину. Деякі виконують поради практичного психолога, дихають та малюють.

На питання щодо тривалості такого стану відповіді були дуже різні: від початку війни, до кількох місяців. 20% батьків взагалі описали свій стан стабільним. Деякі батьки зазначили, що хотіли б повернути очний формат роботи ЗДО, бо це є більш ефективним засобом освіти та діти сумують за своєю дошкільною групою, що негативно впливає на їх психологічний стан.

За результатами анкетування ЗДО №40:

Досліджуючи особливості емоційного стану дітей, було виявлено, що 26,6% ще до воєнних дій були гіперактивні, неуважні та непосидючі. Половина опитуваних батьків (50%), помітили зміни у поведінці дитини.

Фізичний стан дітей змінився (див. Рис. 4):

Рисунок 4. Зміни у фізичному стані дітей старшого дошкільного віку ЗДО №40

Згідно опитуванню, 6,6% дітей страждають від нічного енурезу або / та нічних кошмарів, не мають втрати контролю над сечовипусканням / випорожненням кишківника, страждає від закрепів. 6,6% дошкільників втратили апетит або, навпаки, переїдають.

Великий показник у 86,7% вказує на появу у дітей дошкільного віку гіперактивності (підвищена збудливість у ситуаціях, що схожі на травматичну подію).

Психологічний стан внутрішньо переміщених дітей дуже змінився, а саме (див. Рис. 5):

Рисунок 5. Зміни у психологічному стані дітей старшого дошкільного віку ЗДО №40

боязнь темряви / тварин

Після пережитих воєнних дій 10% дошкільників страждають від боязні темряви / тварин. У 20% з'явилося порушення здатності вчитися, ще у 30% - нав'язливі думки та спогади (дитина згадує пережите), можливе виникнення паніки. Дратівливість спостерігається у 30% вихованців, такий самий

показник у труднощів при засинанні. Підвищений рівні тривожності спостерігається у 20% дошкільників.

Дезорганізована поведінка (відсутність здатності виконувати завдання, що вимагають кількох послідовних кроків) спостерігається у 10% дітей.

У той же час зниження рівня когнітивних процесів (погіршене сприйняття інформації, її збереження в пам'яті, обробки, аналізу, інтерпретації та використання для прийняття рішень та розв'язання проблем) спостерігається теж у 10% опитуваних.

Показник імпульсивності складає 30%, а показник апатії та емоційною відстороністю обрали 10% опитуваних.

Батьки зазначали, що самі перебувають у напрузі емоційній та психологічній, невпевнені у кожній хвилині. Після пережитого стали дратівливі, тривожні, з'явилися апатія та безсилля.

16,6% Так, зверталася та користуюсь порадами;

25% Ні, але планую;

33,3% Ні, і не планую звертатися, але користуюся порадами;

25% Ні, і не планую звертатися чи користуюся порадами.

Батьки проводять вільний час з дітьми, більше половини вказали читання книжок та спілкування з іншими.

На питання щодо тривалості такого стану відповіді були дуже різні: від початку війни, до кількох місяців. 33,3% батьків взагалі описали свій стан стабільним.

Варто звернути увагу, що діти з ЗДО №49, які перебувають за кордоном (8,3%), але відвідують дитячий садок дистанційно, мають більш стабільний емоційний стан. Усі батьки та вихователі згодні з потребою педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей. Батьки задоволені рівнем педагогічного супроводу у дистанційних закладах дошкільної освіти, але деяким не вистачає практичний вправ та ігор.

2.2. Поетапна реалізація педагогічних умов впливу педагогічного супроводу у ЗДО на внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку

Аналіз літературних джерел та результати дослідження дозволили висунути гіпотезу про те, що для реалізації педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку ефективною є арт-педагогіка. Педагогічний супровід внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку засобами арт-педагогіки буде ефективним, якщо реалізувати такі педагогічні умови: виявлення негативних емоційних проявів у внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку; планування та впровадження арт-педагогічних заходів (занять, освітніх елементів тощо) щодо подолання негативних емоційних проявів у дітей впровадження методів та форм роботи, направлених на покращення емоційного інтелекту дітей дошкільного віку, в освітній процес; організація сімейного середовища в рамках педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей; сприяння оволодінню вихователями психолого-педагогічними знаннями та навичками щодо подолання негативних емоційних проявів дітей старшого дошкільного віку та сприянню розвитку емоційного інтелекту.

Реалізація педагогічного супроводу передбачає розробку системи педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку. Напрямами роботи було визначено такі:

1. Оволодіння педагогами необхідними знаннями та навичками задля організації педагогічного супроводу шляхом впровадження арт-педагогічних технологій.

У рамках реалізації однієї з умов впровадження педагогічного супроводу, у закладі дошкільної освіти №49 «Кріпиш» був проведений методичний захід (19.10.2023) (Додаток В) щодо підвищення професійної підготовки педагогів у вихованні внутрішньо переміщених дітей.

Важливим моментом стало приділення уваги самоосвіті педагогів у напрямі арт-педагогічних технологій. Педагогам були представлені переліки корисних відео-матеріалів щодо впровадження арт-педагогічних технологій. Учасники методичного заходу відзначали цінність запропонованих матеріалів і виражали зацікавлення у додаткових джерелах отримання інформації. Серед представлених матеріалів були зазначені курси, відео, пам'ятки щодо емоційного стану усіх учасників процесу. Серед переліку запропонованої інформації можна було знайти книги педагогічного, психологічного та мистецького напрямку.

2. Організація сімейного середовища шляхом співпраці ЗДО та родини.

Організація сімейного середовища починається з налагоджування співпраці з батьками. ЗДО використовують велику кількість ресурсів для спілкування, але судячи з опитування більшість батьків знаходяться у важкому емоційному стані, що уповільнює процес відновлення психологічного стану дошкільника.

Для покращення сімейного середовища батькам були запропоновані пам'ятки, інформаційні стенди та корисні посилання з впливу воєнних дій на стан людей та корисна інформація щодо покращення емоційного інтелекту. Внаслідок отриманої інформації у батьків склалася більш зрозуміла картина як і чому може змінитися емоційний стан, когнітивні здібності, поведінка дитини. Було важливо задіяти батьків у процесі вивчення та розуміння емоційних станів своєї дитини, бо як сімейна підтримка і спокій батьків впливають на дитину. Отримана література допомогла засвоїти батькам особливості спілкування з дітьми та поповнити знання вправами та іграми щодо налагоджування емоційної сфери внутрішньо переміщеної дитини (Додаток Г).

3. Упровадження в роботу з дітьми технологій арт-педагогіки.

Судячи з опитування педагогів та батьків, у впровадженому педагогічному супроводу не вистачає практичних технологій для роботи з дітьми, дихальних вправ не завжди допомагають та мають короткостроковий

ефект. Тому пропонуються до впровадження практичні арт-педагогічні ігри та вправи, які можна використовувати у дистанційному освітньому процесі:

Наприклад, вправа «Кольоротерапія» (ізотерапія)

Мета: зняття емоційної напруженості, формування позитивного ставлення до себе, актуалізація почуттів, активізація несвідомого, розвиток творчого потенціалу.

Кольори можна не тільки бачити, але і відчувати в образах. Треба обрати колір, який Вам більше до вподоби. Потім пропонується перегляд презентацій з використанням фарб, властивих живим квітам, що допомагає повернутися до самого себе та поринути всередину себе в стані спокою, Викликавши зсередини той чи інший колір, після перегляду цієї презентації у вас можливо зміниться визначення, якого ви кольори були на початок заняття. Для закріплення ефекту можливе використання цього кольору в образотворчій діяльності. Особливості використання кольорів у роботі є важливим показником стану дитини та ефективності проведених вправ (Додаток Д)

4. Створення для дітей ситуацій підвищення емоційного інтелекту, впровадження вправ.

Провідною діяльністю у дошкільному віці є гра, тому це найефективніший спосіб впливу на емоційний стан дитини. Дослідники емоційного інтелекту стверджують, що розвиток емоційного інтелекту ґрунтується на розумінні своїх емоцій (та емоційній інших або взаємодіяти з ними), управлінні ними та здатності входити в емоційні стани.

Згідно з логічною побудовою освітнього процесу в ЗДО та змісту освітніх програм зазначимо, що завдання розвитку ЕІ дошкільників можуть бути реалізовані, наприклад, в театралізованій діяльності за такими етапами.

Етап 1. Сюрпризний момент (ігрові моменти, розглядання картини або обговорення книги, мультфільму) на екрані, який приверне увагу дітей та дасть поринути в казкову атмосферу.

Етап 2. Знайомство зі змістом літературного твору. Бажано переказувати твір, аби одночасно була змога слідкувати за реакцією дітей (за потреби змінювати текст для розкриття вчинків героїв), підсилювати емоційні моменти (голосом, виразом обличчя, руками тощо), змінювати текст для полегшення розуміння.

Етап 3. Словникова робота зі змістом твору. Повторне читання, яке супроводжується театралізацією за допомогою настільного театру, ляльок БІ-БА-БО, пальчикових ляльок, коментованого малювання та ін. Варто обговорити почуття, емоції та дії персонажів твору, провести психогімнастику, вправи на вивільнення від емоцій.

Якщо твір короткий, можна повторити сюжет за питаннями. Бажано використання різних форм моделювання ситуації: послідовних картин (план казки), конструктивними засобами (картинки окремих декорацій).

Етап 4. Полягає у драматизація обраного твору чи сюжету. За допомогою різноманітних художніх засобів у продуктивній діяльності можна підсилити драматизацію.

Оскільки, у ході театралізованих ігор у вихованців розвивається здатність розуміти та усвідомлювати свої почуття й емоції, називати їх, вміння проявляти їх за допомогою різних вербальних і невербальних засобів, вміння стримувати і керувати ними, а також проявляти навички емпатії. За схожою схемою реалізуються усі заняття з мистецтва як пластилінографія, етно-арт-терапія тощо. Головним у проведених заняттях є м'яке направлення дитини до вираження та відтворення усіх емоцій, у тому числі негативних (гнів, агресія тощо).

Висновки до розділу 2

Дослідження проводилося на базі Дошкільного навчального закладу комбінованого типу ясла - садок №49 «Кріпиш» та Дошкільного навчального закладу комбінованого типу ясла - садок №40 «Посмішка» міста Бахмут. У дослідженні брали участь 13 вихователів, 30 внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку від обох ЗДО та від кожного ЗДО по 15 батьків.

Законодавчі акти та методичні рекомендації направлені на створення спеціальних умов для даної категорії дітей, рекомендують впроваджувати педагогам первинну психологічну допомогу та підтримувати усіх учасників освітнього процесу. Плани на рік ЗДО показали, що робота більш направлена на патріотичне та сімейне виховання, безпеку життєдіяльності дітей.

Анкетування показало, що більшість дітей має негативні емоційні прояви від декількох місяців до півтора року. Частіше батьки відмічали появу труднощів при засинанні, дратівливість, імпульсивність. Педагоги звернули увагу на плаксивість без причин та замкненість дітей. Майже усі батьки користуються порадами щодо поліпшення емоційного стану дітей та тісно співпрацюють з ЗДО. Педагоги у той же час надають підтримку та рекомендації.

Деякі батьки та педагоги відмітили, що не вистачає практичних ігор та вправ для покращення стану дітей. У ході впровадження педагогічних умов була приділена увага практичним вправам та іграм для зменшення негативних емоційних проявів та розвитку емоційного інтелекту. Також була приділена увага самоосвіті педагогів у напрямку арт-педагогіки, емоційного стану та покращенню обізнаності батьків з даної теми.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У гуманітарній науці поняття «супровід» з'явилося у першій половині 90-х років ХХ ст. У зв'язку з тим, що супровід реалізується як рівноправна взаємодія, тому не можна заміщати дане поняття іншими термінами у вітчизняній науці, наприклад, «допомога та підтримка», бо у цьому випадку підкреслюється пріоритет тієї людини, яка супроводжує.

Оскільки сферу наших наукових інтересів складає саме педагогічний супровід, був проведений аналіз визначень цього поняття. Зокрема, використання терміну «педагогічний супровід» І. Петрюк та інші науковці пов'язують із тим, що він в освітньому процесі «пріоритетно здійснюється педагогами, у педагогічній діяльності, педагогічними методами і засобами.

Педагогічний супровід спрямовано не на вирішення проблем, а на забезпечує організацію допомоги та підтримки за допомогою педагогічних засобів й методів з елементами психологічних інструментів для розвитку самостійності вихованця.

Початок активних воєнних дій збільшив кількість внутрішньо переміщених дітей на території України. Дослідники описують та характеризують різні стани психіки людини внаслідок травмуючих подій, у дітей до шести років негативні емоційні прояви характеризуються фізіологічними, емоційними, когнітивними та поведінковими змінами.

Емоційні розлади впливають на усі аспекти життя дитини дошкільного віку - від фізичного до емоційного стану. Обізнаність у цих аспектах допомагає розробляти ефективні підходи до діагностики та підтримки дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій. Стан дитини залежить від батьків, які можуть як пришвидшити нормалізацію дитячого стану, так і уповільнити його. У даній роботі приділяється увага негативним емоційним проявам внутрішньо переміщених дітей дошкільного віку. Їх прояви схожі зі психотравмою або ПТСР, але в контексті педагогічному супроводу, де педагог не має потрібної кваліфікації аби діагностувати та проводити

терапевтичні заходи, вихователь може базово підтримувати емоційний стан вихованців, сприяти розвитку емоційного інтелекту та позитивних якостей.

Педагогічний супровід внутрішньої переміщених дітей дошкільного віку повинен базуватися на співпереживанні та емпатичності до дитини. Для дорослого оточення дитини дошкільного віку важливо своєчасно помітити перші негативні емоційні прояви - зберігати спокій та намагатися максимально підтримувати дитину, якщо вона хоче чимось поділитися – вислухати її та запропонувати шляхи вирішення хвилюючого питання.

Автори посібника «Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України» М. Грудій, Л. Мельник Г. Остапчук, Ю. Пилипас, І. Семенко схожої думки і вважають найбільш дієвими методами роботи з дітьми через творчість засобами арт-терапії

Поняття арт-педагогіка не має чіткого визначення, тому часто зазначається синонім арт-терапії, але було визначено, що остання носить клінічну (медичну) спрямованість, тому контексті супроводу внутрішньо переміщених дітей буде доречно використовувати арт-педагогіку, яка реалізує здебільшого профілактичні та корекційні функції, тому використовується у роботі з нормотиповими особистостями.

Арт-педагогіка створює умови для розкриття внутрішнього потенціалу і збагачення соціокультурного досвіду внутрішньо переміщених дітей через активне залучення їх до різних видів творчої діяльності – музики, танцю, театру, гри тощо. Для стабільного психологічного стану дитини потрібен баланс позитивних і негативних емоцій – адже перебільшення одних приведе до емоційних розладів, що порушують розвиток особистості дитини. Тому важливо розвинути у дитини дошкільного віку ЕІ задля подолання негативних емоційних проявів.

Дослідження проводилося на базі двох закладів освіти: Дошкільного навчального закладу комбінованого типу ясла - садок №49 «Кріпиш» та Дошкільного навчального закладу комбінованого типу ясла - садок №40

«Посмішка» міста Бахмут. У дослідженні брали участь 13 вихователів, 30 внутрішньо переміщених дітей старшого дошкільного віку від обох ЗДО та від кожного ЗДО по 15 батьків.

Результати дослідження показали, що законодавчі акти та методичні рекомендації направлені на створення спеціальних умов для даної категорії дітей, рекомендують впроваджувати педагогам первинну психологічну допомогу та підтримувати усіх учасників освітнього процесу. Плани на рік ЗДО показали, що робота більш направлена на патріотичне та сімейне виховання, безпеку життєдіяльності дітей. Емоційний стан дітей залишається важливим, а не пріоритетним завданням. Анкетування показало, що більшість дітей має негативні емоційні прояви від декількох місяців до півтора року. Частіше батьки відмічали появу труднощів при засинанні, дратівливість, імпульсивність. Педагоги звернули увагу на плаксивість без причин та замкненість дітей. Майже усі батьки користуються порадами щодо поліпшення емоційного стану дітей та тісно співпрацюють з ЗДО. Педагоги у той же час надають підтримку та рекомендації. Усі учасники освітнього процесу були згодні з впровадженням педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей.

Деякі батьки та педагоги відмітили, що не вистачає практичних ігор та вправ для покращення стану дітей. У ході впровадження педагогічних умов була приділена увага практичним вправам та іграм для зменшення негативних емоційних проявів та розвитку емоційного інтелекту. Також була приділена увага самоосвіті педагогів у напрямку арт-педагогіки, емоційного стану та покращенню обізнаності батьків з даної теми. Був проведений методичний захід для вихователів на базі закладу дошкільної освіти №49 «Кріпиш». Усі дорослі учасники освітнього процесу отримали пам'ятки, рекомендації, переліки корисних та цікавих посилань, відео та літературних джерел з даної теми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анисимов В. Искусство и нравственность: к проблеме определения предмета арт-педагогики. *Современные проблемы науки и образования*. 2009. № 2. С. 1-9.
2. Байер О. Психолого-педагогічний супровід розвитку дитини в освітньому процесі ДНЗ. *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць*. Слов'янськ : СДПУ, 2010. Ч. 1. С. 21-31. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp6/bayer.pdf (дата звернення 25.12.2023)
3. Бенера В. Підготовка майбутніх вихователів до майбутньої професійної діяльності на засадах концентрованого підходу. *Вісник науки та освіти. Сер. «Педагогіка*. 2023. № 3(9) С. 318-331. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/4228/4251> (дата звернення 25.12.2023)
4. Бондаревич С., Пальчинська М. Психосоматика та соматопсихіка : навч.-метод. посіб. Одеса : Сімекс-прінт. 2021. С. 110. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiruO7E-OOBAXVTg_0NHTrGBcQQFnoECBEQAQ&url=https%3A%2F%2Fmetod.suitt.edu.ua%2Fdownload%2F722&usg=AOvVaw2Wtj7uP9sHNO-SYygsVs7M&opi=89978449 (дата звернення 25.12.2023)
5. Василенко О. Українська народна іграшка як засіб виховання старших дошкільників. *Молодь і ринок*. 2017. № 6 (149). С. 85-88
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / гол. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 1415. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/1415/mode/1up> (дата звернення 25.12.2022)
7. Вовчик-Блакитна О. Особливості сімейного середовища як простір його варіативного розвитку. *Актуальні проблеми психології*. 2014. № 37. т. 7

C.23-31. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i37/5.pdf> (дата звернення 25.12.2023)

8. Волік Н. Система формування емоційного інтелекту дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2022. № 2. С. 9–15. URL: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.2.2> (дата звернення 25.12.2023)

9. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 416 с.

10. Гніда Т., Разводова Т., Тінякова А. Адаптація внутрішньо переміщених дітей до нових умов життя. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. Київ : Агентство «Україна», 2015. С. 77-84. URL: <https://studfile.net/preview/5459166/page:8/> (дата звернення 25.12.2023)

11. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 373 с.

12. Гора Н. Педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх товарознавців. *Молодий вчений*. 2018 р. № 6 (58). С. 132–138.

13. Гоулман Д.. Емоційний інтелект Київ : Vivat. 2018. 512 с.

14. Давидова Р. Пластилінографія. Київ : ТОВ видавництво «Скрипторій», 2008. 94 с.

15. Деркач О. Виховний потенціал артпедагогіки як об'єкт науково-педагогічної рефлексії. *Простір арт-терапії. Мистецтво життя : 2015 рік* : матеріали XII Міжнар. міждисцип. наук.-практ. конф., 27–28 лют. 2015 р. Київ : Золоті ворота, 2015. С. 18–25.

16. Для Вас, батьки. Заклад дошкільної освіти № 49 «Кріпиш» : веб-сайт. URL: <https://kripysh49.klasna.com/uk/site/dlya-vas-batki.html> (дата звернення 25.12.2023)

17. Досвід американської моделі навчання дітей з особливими потребами методами ізо-терапії : зб. тез Міжнародного наук.-практ. сем. Інтернаціоналізація вищої освіти в Україні: європейський контекст і

вітчизняні практики / Т. Паньок, Т. Канделакі, Д. Бреславець, Л. Глушич. 28–29 жовт. 2021 р., Харків. С. 106–112

18. Жукова, А. Мальцева В. Організація психологічного супроводу. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2006. № 21/22. С. 28-39.

19. Заклад Дошкільної Освіти Посмішка. Facebook: веб-сайт. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100044103293258> (дата звернення 25.12.2023)

20. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні опитування загального населення раунд 5 (23 травня 2022 року). С. 1-5. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/iom_gen-pop-report_r5_ukr.pdf (дата звернення 25.12.2023)

21. Зінченко В. Організація психолого-педагогічного супроводу дитини в умовах дошкільного закладу. *Дошкільна освіта*. 2004. № 1. С. 15–17.

22. Іваненко Н. Козак Л. Педагогічний супровід дітей дошкільного віку як психолого-педагогічна проблема. *Перспективи та інновації науки*. Серія «Педагогіка». 2022. № 1(6). С. 173-183. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/41741/> (дата звернення 25.12.2022)

23. Кармазіна А., Фролова Н. Психологічні особливості емоційного стану дітей дошкільного віку в період екстремальної ситуації воєнного конфлікту. *Наукове періодичне видання Український психолого-педагогічний науковий збірник*. 2022. №25. С. 23-26. URL: http://pedagogy.lviv.org.ua/zhurnaly/april_2022.pdf#page=23 (дата звернення 25.12.2023)

24. Карнаух Л. Педагогічний супровід гендерної соціалізації особистості в період дошкільного дитинства. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Сер. Педагогічні науки*. 2017. С. 60-61. URL: <https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2127/2213> (дата звернення 25.12.2023)

25. Карпенко Н. Корекція окремих видів тривожності у дітей. *Початкова школа*. 2016. № 3. С. 40-43.

26. Кир'ян О. Психологічна допомога дітям засобами арт-терапії. *Психологічна допомога: від кризи до ресурсу : 2021 рік* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. фор., 19–25 квіт. 2021 р. Суми : НВВ КЗ СОІППО. 2021. С. 66-70. URL:

http://www.soippo.edu.ua/images/Конференції_Проекти_Гранти/Конференції/2021/Матеріали%20IV%20Всеукраїнського%20науково-практичного%20форуму%20Психологічна%20допомога%20від%20кризи%20до%20ресурсу%201925.05.2021.pdf (дата звернення 25.12.2023)

27. Киричевська Л. Збереження психологічного здоров'я дітей етнозасобами в період ведення АТО в країні. *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії* : зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф., 28 лют. 2018 р. Маріуполь : ДонДУУ, 2018. С. 110-113. URL: <https://docplayer.net/79685764-Vseukrayinskoyi-naukovo-praktichnoyi-konferenciyi.html> (дата звернення 25.12.2023)

28. Коновалова К. Формування професійної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти у процесі фахової підготовки. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Державний заклад Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса, 2018. 309 с. URL: <https://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/2018/konovalova/dis.pdf> (дата звернення 25.12.2023)

29. Коростіянець Т. Теоретичні питання професійної підготовки майбутніх учителів природничо-математичних дисциплін. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2011. № 3-4. С. 44-49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/punpu_2011_3-4_9 (дата звернення 25.12.2023)

28. Краснокутський М., Овсянінкова Я. Психотравмуючий досвід дітей: основні етапи надання психологічної допомоги. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Психологічні науки* 2018. Вип. 1 Том 2. С. 57. URL:

<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/364/341> (дата звернення 25.12.2023)

29. Кривенко Т. Напрямки роботи практичного психолога щодо подолання емоційної напруги у дошкільників. *Психологічна допомога: від кризи до ресурсу : 2021 рік : матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного форуму*. 19–25 квіт. 2021 р. Суми : НВВ КЗ СОІППО. 2021. С. 78-82. URL:

http://soippro.edu.ua/images/Конференції_Проекти_Гранти/Конференції/2021/Матеріали%20IV%20Всеукраїнського%20науково-практичного%20форуму%20Психологічна%20допомога%20від%20кризи%20до%20ресурсу%201925.05.2021.pdf#page=79 (дата звернення 25.12.2023)

30. Кріпиш дистанційний. Youtube : веб-сайт. URL: https://www.youtube.com/@ZDO_KREPISH/featured (дата звернення 25.12.2023)

31. Кріпиш Кріпиш. Facebook : веб-сайт. URL: <https://www.facebook.com/krepysh.detskijsad/photos> (дата звернення 25.12.2023)

32. Кузьменко В. Етапи індивідуального психолого-педагогічного супроводу дітей дошкільного віку з родин переселенців та учасників бойових дій. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму : 2019 рік : матеріали III міжнар. наук.-прак. конф.* 19-20 квіт. 2019 р. Кам'янець-Подільський. С 199-121. URL: http://www.kpdi.edu.ua/images/stories/doc/Zbirnyk_konferentsii_2019/zbirnyk_te_z_iii_conference_podilskyi_college.pdf#page=200 (дата звернення 26.03.2023)

33. Кулачківська С. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку) / за ред. С. Ладивір. Київ : Нора-принт, 1996. 108 с.

34. Кучеренко Ж. Емоційний інтелект дошкільників: шляхи розвитку. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 7. С. 54–59

35. Левченко О. Потенціал гуманітарного знання та психологічна педагогіка в освітніх практиках вищої школи. *Гуманітарні науки*. Ялта-Київ. 2013. №1 (25). С. 70-77. URL: <https://docs.google.com/document/d/17k3YEAi92EZlnWP9nv7fSnSurUu1friXmvAe3dDtIEk/edit?pli=1#!> (дата звернення 25.12.2023)
36. Лукичева, Е. Дополнительное профессиональное образование педагога: поиск современной модели. *Информационный научно-методическое издание «Вестник ЛОИРО»*. Санкт-Петербург : ЛОИРО, 2010. С. 74-80.
37. Луценко І. Психолого-педагогічний супровід дошкільників з родин внутрішньо переміщених родин як категорія дітей з особливими освітніми потребами. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму* : матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції. м. Кам'янець-Подільський : Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж. 2019. С. 206. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14672/1/toporivska_Zavd_incl_osv.pdf (дата звернення 25.12.2023)
38. Макаренко С. Впровадження медико-психолого-педагогічного супроводу розвитку дітей у контексті реалізації здоров'язберігаючої функції ДНЗ. *Здоров'я через освіту : 2009 рік* : матеріали Міжгалузевої регіональної наук.-практ. конф. 22 квіт. 2009 р. Донецьк : «Каштан», 2009. Т. 2. С.15-20.
39. Машовець М. Підготовка сучасного педагога дітей дошкільного віку в умовах мінливого соціуму. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. Вип. 4(48). С. 339–347. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_4_43 (дата звернення 25.12.2023)
40. Мельник Н. Емоційний розвиток особистості як основа формування емоційного інтелекту дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. Педагогічні науки*. 2018. №4. С. 69–74.

41. Мирончук Н. Педагогічний супровід майбутніх викладачів вищої школи у процесі професійної підготовки. Нові технології навчання: наук.-метод. зб. Київ : Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України., 2016. Вип. 89. Ч. 2. С. 127-131. URL: http://eprints.zu.edu.ua/25982/1/Мирончук_Педагог.%20супров%21д%20викладач..pdf (дата звернення 25.12.2023)

42. Мірошніченко Т. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до використання засобів естетотерапії: компетентнісний підхід. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Сер. Педагогічні науки.*, 2013. № 3. С.76–82

43. Музиченко І. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 88 с.

44. Мушкевич М. Поняття супроводу у сучасній психологічній науці. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Максименка. Київ, 2011. Т. XIII, ч. 1. С. 287–294. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1338> (дата звернення 25.12.2023)

45. Незамай М. Адаптація та психолого-педагогічний супровід дітей дошкільного віку з внутрішньо переміщених родин. *Педагогічні науки: реалії та перспективи.* Вип. 69. 2019. С. 141-142. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27995/Nezamay.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 11.04.2023)

46. Непомняща І. Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.* Вип. 3 (128). Одеса, 2019. С. 165-171. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6204/1/Nepomniashcha%20Iryna.pdf> (дата звернення 25.12.2023)

47. Оксютрович М., Сабадуха В. Психотравмуючий досвід дитини та особливості соціалізації при цьому. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Сер. Психологія*. № 5. 2023. Т. 34 (73). С. 58-65. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/5_2023/5_2023.pdf (дата звернення 25.12.2023)

48. Оніщенко Н. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Харків : Право, 2014. С. 270-275. URL: https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Children_and_War_2022_Book.pdf (дата звернення 25.12.2023)

49. Отич О. Педагогіка мистецтва у системі мистецьких субдисциплін педагогіки (порівняльний аналіз концептуальних засад). *Мистецька освіта в Україні: теорія і практика*. Суми : СумДПУ ім. А. Макаренка, 2010. С. 35-67.

50. Петрюк І. Педагогічний супровід соціальної адаптації школярів. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. Соціально-педагогічна*. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. 2011. Вип.16. С. 485-492. URL: <https://fkspp.at.ua/Bibl/16.pdf> (дата звернення 25.12.2023)

51. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій / за ред. І. Зязюна, О. Пехоти. Київ : А.С.К., 2003. 240 с.

52. Поліщук В. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. 4-те вид., Суми : Університетська книга, 2019. 352 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/29700/1/V_Polishchuk_WPP_IL.pdf (дата звернення 25.12.2023)

53. Половіна О. Ранній розвиток дитини: потреба соціуму чи батьківські амбіції. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2018. № 10. С. 23–31.

54. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб № 3054-IX від 11.04.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення 17.09.2023)

55. Про окремі питання діяльності закладів дошкільної освіти у 2023/2024 навчальному році. Лист МОН № 1/12490-23 від 21.08.23 року. URL: <https://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/89818/> (дата звернення 25.12.2023)

56. Психологічна підтримка під час воєнних дій. Заклад дошкільної освіти № 40 «Посмішка» м. Бахмута : веб-сайт. URL: <https://dnz40posmishka.klasna.com/uk/site/psikhologichna-pidtrimka-.html> (дата звернення 25.12.2023)

57. Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб: концепція, методика, технології : навч.-метод. посіб. / І. Луценко та ін. ; за ред. І. Луценко. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 213 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/24604/Psykholoho-Pedahohichni%20Suprovid.pdf?sequence=1> (дата звернення 25.12.2023)

58. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Л. Мельник та ін. ; за ред. Волинець Л. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. С 44. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/psychologichna-sluzhba/posbnik-shhodo-psixosocz-alno-dopomogi.pdf> (дата звернення 25.12.2022)

59. Радченко О. Посттравматичний стресовий розлад в умовах воєнного стану : місце та можливості фітотерапії. *Медична газета Здоров'я України 21 сторіччя*. 2022. № 10 (527). С. 42-43. URL: https://health-ua.com/multimedia/userfiles/files/2022/ZU_10_2022/ZU_10_2022_st42-43.pdf (дата звернення 25.12.2023)

60. Рибалка В. Психологія та педагогіка праці особистості : від обдарованості дитини до майстерності дорослого : посіб. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 220 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32309015.pdf> (дата звернення 25.12.2023)

61. Рогальська І. Сутнісні характеристики соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості у дошкільному дитинстві. *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наукових праць. Слов'янськ: СДПУ, 2010. Ч. 1. С. 230–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2013_47_30 (дата звернення 25.12.2023)
62. Рогальська-Яблонська І. Соціально-педагогічний супровід соціалізації особистості в дошкільному дитинстві : монографія / І. Рогальська-Яблонська. Київ : Міленіум, 2008. 400 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2013_47_30 (дата звернення 25.12.2023)
63. Розенберг М. Ненасильницьке спілкування: мова життя. Харків : Ранок. 2022. 256 с. URL: https://books.google.pl/books?hl=uk&lr=&id=akaEEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT4&dq=Ненасильницький+метод+спілкування+М.+Розенберга&ots=CtEWxgXxk5&sig=ASprpff-WI5EuSEcskgHUCzDzG8&redir_esc=y#v=onepage&q=Ненасильницький%20метод%20спілкування%20М.%20Розенберга&f=false (дата звернення 25.12.2023)
64. Сєдова Т. Ціннісні орієнтації педагогічного супроводу обдарованих учнів освітньому середовищі гімназії. Організація роботи з обдарованими учнями: досвід харківських шкіл (за результатами відкритого конкурсу-захисту проектів) : метод. посіб. для заступників директорів ЗНЗ та вчителів, які працюють з обдарованими дітьми. Харків, 2009. 40 с.
65. Сингаївська І., Даренська К. Особливості терапевтичної роботи з посттравматичними проблемами методом. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ : Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Вип. 30. 2018. С. 175-182. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/krok-university-law-journal/article/view/69> (дата звернення 25.12.2023)
66. Солнишкіна А. Використання креативного потенціалу арттерапії в соціально-педагогічній роботі з дітьми біженців та внутрішньо переміщених

осіб. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2022. Вип. 88. С. 186-190.

67. Сорока О. Категоріальне розмежування понять «арттерапія» і «артпедагогіка». *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 35. С. 459–464.

68. Сорока О. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра п.-г. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2016. 44 с. URL:

http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/6312/1/Soroka_O_V..pdf

(дата звернення 25.12.2023)

69. Сорочан, Т. Професіоналізація андрагога: цінності, знання, навички. *Післядипломна педагогічна освіта*. 2018. №1. С. 53-57.

URL:http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/pislya_dypлом_osvina/1_2_018/ПО_1_2018_Сорочан.pdf (дата звернення 25.12.2023)

70. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посібник / за ред. К. Левченко, В. Панок, І. Трубавіної. Київ : Агентство «Україна». 2015. С.154-160. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/106560/1/414.pdf?fbclid=IwAR24Zeb8UrpcSCVwbhTcyRkZsKTROWG8rd4gWj6JNxxuvFVf4zt9HghoqD0> (дата звернення 25.12.2023)

71. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н. Бочкор, Є. Дубровська, О. Залеська та ін. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/psychologichna-sluzhba/metodichka-080914.pdf> (дата звернення 25.12.2023)

72. Соціально-педагогічний супровід дітей вимушених переселенців : посіб. / Т. Алексеєнко та ін. ; за ред. Т. Алексеєнко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 208 с. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/723131/1/3%20Соціально-педагогічний%20супровід_web%20\(3\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/723131/1/3%20Соціально-педагогічний%20супровід_web%20(3).pdf) (дата звернення 25.12.2023)

73. Терлецька Л. Психологія здоров'я: психічна саморегуляція : навч. посіб.. Київ : Слово, 2020. 136 с
74. Ушинський К. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. *Вибрані педагогічні твори. Теоретичні проблеми педагогіки* : Київ, 1983. Т. 1. С. 192–471.
75. Фалько Н., Гармаш Д., Браславська Л. Мандала як засіб арттерапії. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Психологічні науки*, 2017. Том 3. №2. С. 32.
76. Федій О. Естетотерапія. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 255 2 с. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10645/1/Естетотерапія.pdf> (дата звернення 25.12.2023)
77. Чепелева Н. Особистість як оповідач історій. Ніжин : Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2018. с. 7-23. URL: https://lib.iitta.gov.ua/712616/1/Ch_Nizhyn18.pdf (дата звернення 25.12.2023)
78. Чернов А. Вплив базового конфлікту в суспільстві на психіку дитини дошкільного віку. *Соціальна робота в сучасному суспільстві: тенденції, виклики, перспективи : 2019 рік* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., 28 лют. 2019 р. Київ : Університет «Україна». 2019. С. 65-67. URL: https://pl.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Збірник_2019_СОЦІАЛ_НА_РОБОТА_В_СУЧАСНОМУ_СУСПІЛ_СТВІ_ТЕНДЕНЦІІ_ВИКЛИКИ_ПЕРСПЕКТИВИ.pdf (дата звернення 25.12.2023)
79. Чуйко О. Зарубіжні моделі психосоціальної реабілітації дітей, травмованих війною. *Український психологічний журнал*. 2017. № 1 (3). С. 192–203. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=ukpsj_2017_1_17 (дата звернення 25.12.2022)

80. Щербакова К. Й. Професійна готовність вихователя до забезпечення психолого-педагогічного супроводу розвитку діти з особливими освітніми потребами. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2021. №1. С. 236-240. URL: <http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2061/1/19.pdf> (дата звернення 12.04.2023)

81. Яцина О. Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи. Сер. Психологія*. 2022. № 7 (25). С. 554-567. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/2111/2112> (дата звернення 12.04.2023)

82. Яцук Н., Говоруха О. Посттравматичний стресовий розлад у дітей та дорослих під час війни. розробка вправи поезія внутрішнього стану. *Scientific Collection «InterConf»*, 2022. № 122, Р. 113-117. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1196> (дата звернення 25.12.2023)

83. Chronopsychological mental development dysontogenesis prognosing in preschool children *Electronic Journal of General Medicine* / Savenkova I., Didukh M., Chuhueva I., Litvinenko I. 2019. № 16(2). URL: https://www.researchgate.net/publication/332480675_Chronopsychological_mental_development_dysontogenesis_prognosing_in_pre-school_children (Last accessed: 25.12.2023)

84. Cognitive be-havioural therapy for posttraumatic stress disorder in women / Schnurr P, Friedman M., Engel C. *JAMA The Journal of the American Medical Association*. 2007. № 297(8) Р. 820–830. URL: https://www.researchgate.net/publication/6478120_Cognitive_Behavioral_Therapy_for_Posttraumatic_Stress_Disorder (Last accessed: 25.12.2023)

85. Cota F. The Use of Art Therapy with Immigrant and Refugee Children: A Systematic Literature Review. *Research Proposal Submitted in Partial Fulfillment of the Requirement*. Indiana : Department of Art Therapy in the Graduate School

Saint Mary-of-the-Woods College Saint Mary-of-the-Woods, 60 p. URL: <https://scholars.smwc.edu/server/api/core/bitstreams/e53f0589-78b1-4850-a5d7-5e0bd0cf8e68/content> (Last accessed: 25.12.2023)

86. Haley E., Storytelling and Narrative Therapy through Art among Refugee Children: A Literature Review. *Expressive Therapies Capstone Theses*. 2022. 560 c. URL: https://digitalcommons.lesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1569&context=expressive_theses (Last accessed: 25.12.2023)

87. Hoian I., Fedyk O. Optimization of the functioning of the emotional sphere of the personality by means of psychocorrection. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2022. № 2(58). P. 89–95. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-58-2-89-95> (Last accessed: 25.12.2023)

88. Johnson, D. R. The role of the creative arts therapies in the diagnosis and treatment of psychological trauma. *The Arts in Psychotherapy*, 1987. № 14(1) P. 7–13. URL: [https://doi.org/10.1016/0197-4556\(87\)90030-X](https://doi.org/10.1016/0197-4556(87)90030-X) (Last accessed: 25.12.2023)

89. Leeper, R.W. The motivational and perceptual properties of emotions as indicating their fundamental character and role. *Feelings and Emotions*, 1970. P. 151-168.

90. Psychotraumatologie de la guerre en Ukraine: la question de la prise en charge psychologique des victimes réfugiées ou restées en Ukraine. Bouchard, J.-P., Stiegler, N., Padmanabhanunni, A., Pretorius, T. *Annales. Médico-psychologiques, revue psychiatrique*. № 1. 2023. P. 8-11. URL: https://www.researchgate.net/publication/362686461_Psychotraumatologie_de_la_guerre_en_Ukraine_la_question_de_la_prise_en_charge_psychologique_des_victimes_refugiees_ou_restees_en_Ukraine (Last accessed: 25.12.2023)

91. Slone M., Mann S. The impact of war, terrorism and armed conflict on young children: a systematic review review. *Child Psychiatry Hum Dev* 47(6):950–965. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26781095/> (Last accessed: 25.12.2023)

92. Ukraine refugee crisis: evolving needs and challenges. *Public Health* / Lee C., Khaw A. , Fu-Meng, E., Lindman, A., Juszczuk, G. 2023. P. 41-45. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0033350623000252> (Last accessed: 25.12.2023)

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкетування вихователів старших груп щодо емоційного стану вихованців

Посилання: <https://forms.gle/tqnFV42wgLMsWRdu6>

Розділ 1

1. Чи є у Вашій групі родини ВПО?

- Так
- Ні

2. Чи є серед Ваших вихованців діти, які мають статус постраждалих від воєнних дій та збройних конфліктів?

- Так
- Ні

3. Чи помітили Ви якісь зміни у поведінці та самопочутті вихованців після пережитих подій та зміни місця проживання? Якщо так, то які саме?

4. Що Ви робите аби поліпшити або змінити стан своїх вихованців?

---

5. Чи погоджуєтесь Ви з необхідністю спеціальної роботи або педагогічного супроводу вихованців з приводу поліпшення їх емоційного стану після пережитих травмуючих подій?

- Так
- Ні

6. Чи впроваджена у ЗДО допомога у цьому напрямі? Чи інформує Вас практичний психолог щодо методів покращення емоційного стану?

- Так
- Ні

7. Напишіть цього саме Вам не вистачає, яку саме інформацію щодо покращення емоційного стану Ви би хотіли отримувати та використовувати у професійній діяльності, якщо її не вистачає?

Розділ 2

8. *Опишіть, будь-ласка зміни у своєму стані. Що саме змінилося, які думки Вас непокоять?*

---

9. *Чи зверталися Ви за допомогою до практичного психолога або інших спеціалістів та чи користуєтесь Ви їх порадами?*

- Так, зверталася та користуюсь порадами
- Так, зверталася, але порадами НЕ користуюсь
- Ні, але планую
- Ні, але планую та вже користуюся порадами
- Ні, і не планую звертатися, але користуюся порадами
- Ні, і не планую звертатися чи користуватися порадами

10. *Що Ви робите аби полішити або змінити свій стан?*

---

11. *У цьому пункті є змога поділитися ще думками з теми емоційного стану після воєнних дій та можливостей педагогічного супроводу дітей.*

Додаток Б

Анкетування батьків щодо емоційного стану дитини

Посилання: <https://forms.gle/q9QeRYTvn6hx7Hr66>

1. Чи зареєстровані Ви як родина ВПО та чи входить Ваша дитина до числа дітей, які мають статус постраждалих від воєнних дій та збройних конфліктів?

- Ми в Україні та зареєстровані як родина ВПО та маємо статус постраждалих від воєнних дій та збройних конфліктів
- Ми в Україні та зареєстровані як родина ВПО, але НЕ маємо статус постраждалих від воєнних дій та збройних конфліктів
- Ні, ми поза Україною і не маємо статусу ВПО

Інше..

2. Якщо Ви поза Україною, чи відвідує Ваша дитина ЗДО за кордоном?

- Так
- Ні

3. Чи була Ваша дитина до початку воєнних дій, наприклад, гіперактивна (непосидюча, занадто активна, норовлива та неуважна, невихований бешкетник, який погано поводить себе та не контролює свою поведінку)? Чи мала вона якісь свої психологічні особливості? Якщо так, напишіть.

---

4. Чи помітили Ви якісь зміни у поведінці та самопочутті дитини після пережитих подій та зміни місця проживання?

- Так, стан моєї дитини стан інакший
- Ні, стан моєї дитини стабільний

5. Якщо фізичний стан Вашої дитини змінився, оберіть, будь-ласка, відповідні зміни або напишіть характерні саме для Вашої дитини

- страждання від нічного енурезу або / та нічних кошмарів
- втрата контролю над сечовипусканням / випорожненням кишківника, страждає від закрепів

- втрата апетиту або, навпаки, переїдання
- гіперактивність (підвищена збудливість у ситуаціях, що схожі на травматичну подію)

Інше..

6. Якщо психологічний стан Вашої дитини змінився, оберіть, будь-ласка, відповідні зміни або напишіть характерні саме для Вашої дитини

- боязнь темряви / тварин
- порушення здатності вчитися
- нав'язливі думки та спогади (дитина згадує пережите), можливе виникнення паніки
- дратівливість
- труднощі при засинанні
- підвищення рівня тривожності
- дезорганізована поведінка (відсутність здатності виконувати завдання, що вимагають кількох послідовних кроків)
- зниження рівня когнітивних процесів (погіршене сприйняття інформації, її збереження в пам'яті, обробки, аналізу, інтерпретації та використання для прийняття рішень та розв'язання проблем)
- імпульсивність
- апатія, емоційна відсторонність

Інше..

7. Якщо стан Вашої дитини у соціумі змінився, оберіть, будь-ласка, відповідні зміни або напишіть характерні саме для Вашої дитини

- складність сепарації (постійне ходіння за батьками, вимагання від них у всьому допомоги)
- поява ігор, в яких помітний прояв особливостей травми
- малювання пережитого, поява темних кольорів у творчості

Інше...

8. Чи помітили Ви зміни у своєму стані, якщо так, опишіть, будь-ласка. Що саме змінилося, які думки Вас непокоять?

---

9. Чи зверталися Ви за допомогою до практичного психолога або інших спеціалістів та чи користуєтесь Ви їх порадами?

- Так, зверталася та користуюсь порадами
- Так, зверталася, але поради НЕ користуюсь
- Ні, але планую
- Ні, але планую та вже користуюся порадами
- Ні, і не планую звертатися, але користуюся порадами
- Ні, і не планую звертатися чи користуватися порадами

10. Що Ви робите аби полішити свій стан та стан дитини?

---

11. Чи надається у ЗДО потрібна допомога у цьому напрямі? Чи інформують Вас вихователі або практичний психолог щодо методів покращення емоційного стану?

- Так
- Ні

12. Як довго Ви та Ваша дитина перебували (перебуваєте) у такому стані?

13. Чи є Ваша дитина особою з інвалідністю?

- Так
- Ні

14. Чи погоджуєтесь Ви з необхідністю спеціальної роботи або педагогічного супроводу дитини з приводу полішення емоційного стану Вашої дитини після пережитих травмуючих подій? Якщо так, напишіть цього саме Вам не вистачає, яку саме інформацію Ви би хотіли отримувати від ЗДО.

---

15. У цьому пункті є змога поділитися ще думками з теми емоційного стану після воєнних дій та можливостей педагогічного супроводу дітей.

Додаток В

Методичний захід щодо підвищення професійної підготовки педагогів у вихованні дітей з родин ВПО на базі закладу дошкільної освіти комбінованого типу «Ясла - садок №49 «Кріпиш» Бахмутської міської ради Донецької області» (19.10.2023)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Методичний захід у
Закладі дошкільної освіти №49 «Кріпиш» Бахмутської
міської ради Донецької області (дистанційний формат)

ЯК ДОПОМОГТИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІЙ ДИТИНІ: ПОРАДИ, КУРСИ, ПРАКТИКИ

Ангеліна Ємельяненко,
здобувачка другого (магістерського) рівня
вищої освіти «Дошкільна освіта»
Маріупольського державного університету

Зміст заходу

- 01 Стан дитини та напрями роботи
- 02 Нові формати роботи та вебінари для батьків та вихователів
- 03 Вправи з нейрогімнастики
- 04 Йога для заспокоєння
- 05 Курси професійного розвитку для педагогів
- 06 Корисні джерела

Стан дитини

Важливо вчасно помітити ці прояви та почати працювати.

Залог успіху - це спокій батьків та їх підтримка, адже емоційний стан дитини дошкільного віку на пряму залежить від стану дорослого, який поряд, і є взірцем поведінки для дитини.

Соціальні

- складність сепарації (постійне ходіння за батьками, вимагання від них у всьому допомоги),
- поява ігор, в яких помітний прояв особливостей травми

Психологічні

- боязнь темряви / тварин,
- порушення здатності вчитися,
- нав'язливі думки та спогади, дратівливість,
- труднощі при засинанні, дезорганізована поведінка,
- зниження рівня когнітивних процесів,
- підвищення рівня тривожності, апатії, імпульсивності, емоційна відстороненість, можливе виникнення паніки, поява почуття провини.

Фізіологічні

- страждання від нічного енурезу або / та нічних кошмарів,
- втрата контроль над сечовипусканням / випороженням кишківника, страждагга від закрепів,
- втрата апетиту або, навпаки, переїдання,
- гіперактивність (підвищена збудливість у ситуаціях, що схожі на травматичну подю)

НАПРЯМИ РОБОТИ

Підвищення професійних знань

- Проходження курсів підвищення кваліфікації
- Відвідування онлайн-семинарів, круглих столів
- Знайомство з науково-популярною літературою
- Обмін досвідом

Робота з батьками

Підвищення обізнаності батьків з даної теми за допомогою:

- пам'яток
- відео
- онлайн-зустрічей

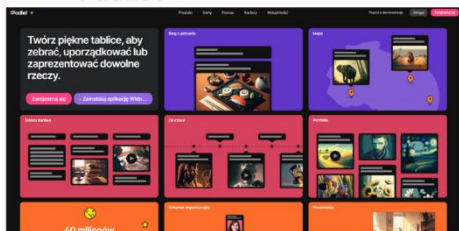
Робота з дитиною

- Проведення вправ з дитиною направлені за заспокоєння
- Розвиток емоційного інтелекту дитини, для регулювання свого стану
- Арттерапія тощо

НОВІ ФОРМАТИ РОБОТИ

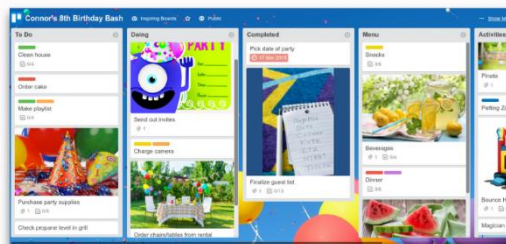
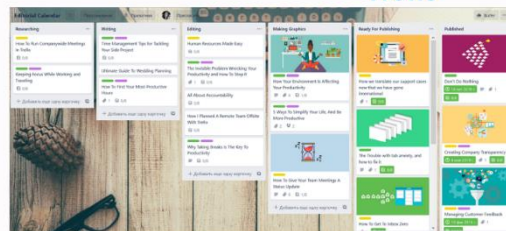
PadLet

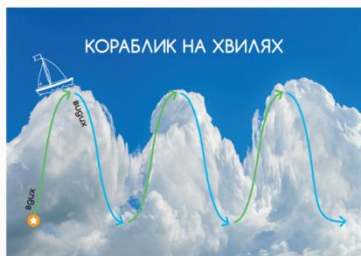
Jamboard

Trello

Вправи на дихання

Вдих-видих. Картки для дихальних практик стабілізації

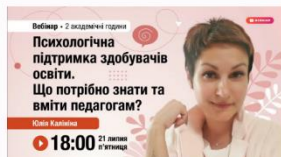
Від дитячої психологині Світлани Ройз

Практикуючі ці вправи з дітьми, дорослим важливо пам'ятати: до семирічного віку всі процеси – «тілесні». Тобто діти думають, рухаючись. Концентрація уваги, уміння зосередитися на уявному об'єкті поки лиш напрацьовуються. А ще вони не автоматизували лічбу, тож практики, в яких дитина має рахувати секунди тривання вдиху й видиху, можуть бути менш продуктивними, ніж хотілося б, відтак таких вправ тут немає.

Вебіари про підтримку

[Вебінар] Психологічна підтримка здобувачів освіти. Що потрібно знати та вміти педагогам?

https://www.youtube.com/watch?v=k_6NandEjJ8

[Вебінар] Психоемоційна підтримка дітей та підлітків в сучасних умовах. Практикум

<https://www.youtube.com/watch?v=Gx1t9GgoN6M>

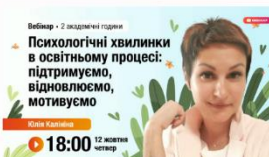
[Вебінар] Тренінг: «Психолого-педагогічна підтримка учнів, які пережили психотравмуючі події»

<https://www.youtube.com/watch?v=yCj9hpsS-lg>

[Вебінар] Психологічні хвилинки в освітньому процесі: підтримуємо, відновлюємо, мотивуємо

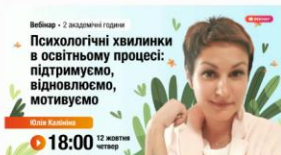

<https://www.youtube.com/watch?v=3Sz1rrLSu4w>

Вебіари про підтримку

[Вебінар] Психологічні хвилинки в освітньому процесі: підтримуємо, відновлюємо, мотивуємо

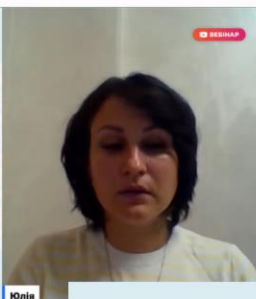
<https://www.youtube.com/watch?v=3Sz1rrLSu4w>

**Нейрогімнастика.
Розвиток міжпівкульних зв'язків**

Юлія

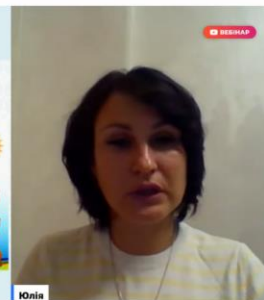

Юлія

Впізнай за описом

Юлія

Юлія

Курси професійного розвитку для педагогів

Я і якісне та цілісне навчання. Соціально-емоційне навчання і психосоціальна підтримка

Цей курс розроблено спеціально для вчителів та викладачів. Він надає практичні знання та навички, необхідні для створення безпечного та інклюзивного середовища для навчання дітей. Курс охоплює такі теми:

- Обговорення важливості безпечного та інклюзивного середовища для навчання дітей.
- Визначення основних принципів психосоціальної підтримки (PSP) і соціально-емоційного навчання.
- Пояснення ролі PSS та SEL у підтримці студентів у контексті вимушеного переміщення, беручи до уваги унікальність студентів та їх навчальний контекст.
- Інтегруйте прості та прикладні техніки PSS та SEL у свої заняття, щоб забезпечити якісний та цілісний процес навчання.

Я і якісне та цілісне навчання. Соціально-емоційне навчання і психосоціальна підтримка

- Після завершення цього курсу учні зможуть:
- Обговорити важливість безпечного та інклюзивного середовища для благополуччя та навчання дітей;
  - Визначити основні принципи психосоціальної підтримки (PSP) і соціально-емоційного навчання;
  - Пояснити роль PSS та SEL у підтримці студентів у контексті вимушеного переміщення, беручи до уваги унікальність студентів та їх навчальний контекст;
  - Інтегруйте прості та прикладні техніки PSS та SEL у свої заняття, щоб забезпечити якісний та цілісний процес навчання.

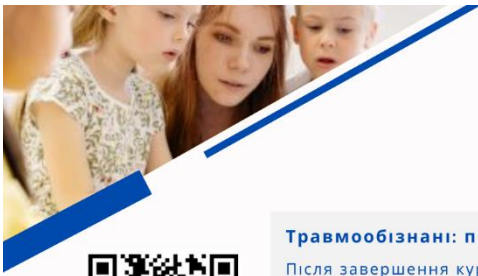
Курси професійного розвитку для українських вчителів

У проєкті для української дошкільної освіти від Центру професійного навчання вихователів, вчителів та психологів створили чотири онлайн-курси професійного розвитку для українських педагогів про благополуччя дітей, їх розвиток, соціально-емоційне навчання та психосоціальну підтримку у контексті України, війни та вимушеного переміщення. Ці курси вже доступні.

- ▶ Травмообізнані: практики для вихователів і вчителів
- ▶ Травмообізнані: Вплив травми на розвиток дітей раннього віку
- ▶ Я і якісне та цілісне навчання. Соціально-емоційне навчання і психосоціальна підтримка
- ▶ Благополуччя та захист Дітей

Щоб отримати додаткову інформацію, зв'яжіться з Джулі Каспер за адресою julian@centerforinternational1897.org або перейдіть на наше [веб-сайт](https://www.cifl.org).

Курси підвищення кваліфікації для педагогів

Травмообізнані: практики для вихователів і вчителів

- Після завершення курсу ви зможете:
- Визначити, що таке травма, і пояснити, чому це важливо знати.
  - Розрізняють види травми.
  - Пояснити, чому самообслуговування є складовою діяльності, інформованої про травму.

Травмообізнані: Вплив травми на розвиток дітей раннього віку

- У цьому курсі слухачі:
- Отримують краще розуміння важливості раннього дитинства для майб. навчання та успіху
  - Зрозуміють етапи розвитку мозку, які відбуваються в ранньому дитинстві.
  - Зрозуміють вплив травми раннього дитинства на фізичний, когнітивний та емоційний розвиток дітей.
  - Розробить стратегії навчання, спрямовані на повне фізичне, когнітивне та емоційне благополуччя дитини.

Травмообізнані: практики для вихователів і вчителів

Цей курс розроблено спеціально для вчителів та викладачів. Він надає практичні знання та навички, необхідні для створення безпечного та інклюзивного середовища для навчання дітей. Курс охоплює такі теми:

- Визначення, що таке травма, і пояснення, чому це важливо знати.
- Розрізняють види травми.
- Пояснення, чому самообслуговування є складовою діяльності, інформованої про травму.

Травмообізнані: Вплив травми на розвиток дітей раннього віку

У цьому курсі слухачі:

- Отримують краще розуміння важливості раннього дитинства для майб. навчання та успіху
- Зрозуміють етапи розвитку мозку, які відбуваються в ранньому дитинстві.
- Зрозуміють вплив травми раннього дитинства на фізичний, когнітивний та емоційний розвиток дітей.
- Розробить стратегії навчання, спрямовані на повне фізичне, когнітивне та емоційне благополуччя дитини.

ПОРАДИ ДЛЯ
БАТЬКІВ

Як підтримати дітей у часи невизначеності та стресу

Дбайте про себе

Дитина бачить, як ви реагуєте на новини та колює вас. Тому для дитини важливо розуміти, що ви зберігаєте спокій. Якщо ви занепокоєні або зосмучені, знайдіть час для себе, поспілкуйтесь про те, що вас непокоїть, з іншими членами родини, з вашими друзями та людьми у вашому оточенні, яким ви довіряєте.

Дізнайтеся відношення та реакцію дитини на події

Стайте дитині відкритим запитанням та дізнайтеся, що саме дитина вже знає. Дайте зрозуміти, що дитина може поговорити з вами тоді, коли захоче. Ділитись власним баченням ситуації, при цьому намагайтесь бути емоційно стриманими. Допомоги почати розмову можуть малювання, ваші розповіді й інші види спільної діяльності, тому якщо дити грають чи малюють «вільно» – не забороняйте їм. Саме так вони допомагають собі впоратись зі своїми емоціями.

Будьте відкриті і говоріть з дитиною розумілими для неї словами

Якщо ваша дитина переживає чи відчуває злість через те, що відбувається навколо, скажіть: «Я бачу, що ти переживаєш через те, які обставини склались у країні, я теж хвилююсь». Дитина буде розуміти, що вона не залишилась один на один зі своїми переживаннями. Не намагайтесь висадити правильну відповідь, на питання дитини, не варто давати обіцянок, які не залежать від вас: «все буде добре», «нічого не станеться», натомість скажіть: «що би не сталося, головне – ми одне в одного є».

Залучайте дитину до позитивної діяльності

Читання разом, гра або фізична активність. Така діяльність допомагає дитині залишатись емоційно пов'язаною з людьми, які є важливими для неї. Одним також дотримуйтесь регулярних процедур і розкладу життя родини, наскільки це можливо, особливо перед сном.

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила?
Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Алегіна Спелавіна,
забувачка другого (магістерського)
рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

ПОРАДИ ДЛЯ
БАТЬКІВ

Як підтримати себе у часи невизначеності та стресу

У стані стресу дуже важко бути уважними до потреб дитини, але це може бути важко через власний нестабільний стан. Тому намагайтесь зберегти максимально можливу рівновагу, аби підтримати дитину. Нижче кілька порад для батьків, як це зробити.

- Думайте про майбутнє, не про минуле. Мрійте, плануйте, обговорюйте зі значущими людьми, що ви зробите найпершим після встановлення миру. Такі роздуми та розмови наснажують і стабілізують.
- Позбуйтесь почуття провини. Не звинувачуйте себе у тому, що сталося, або у тому, що ви щось зробили не так. Ви зробили все, що могли на той момент.
- Намагайтесь їсти та спати. Якщо харчування доступне, так само їжте, а не лише намагайтесь нагодувати дитину. Намагайтесь спати, коли це можливо. Ваш фізичний стан – гарантія безпеки вашої дитини.
- Просіть про допомогу. Якщо ви потребуєте допомоги або підтримки – попросіть про неї. Звертайтесь по допомогу – не соромно.
- Говоріть про свої емоції. Сплукуйтесь зі значущими для вас людьми, говоріть про свої емоції та переживання. Телефонуйте рідним. Просте «Як ти?» здатне наснажити і вас, і того, кому ви телефонуйте.
- Якщо відчуваєте потребу – зателефонуйте на «гарячу лінію» підтримки, поспілкуйтесь з професіоналами, аби максимально забезпечити свою емоційну стабільність у цей непростий час.

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила?
Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Алегіна Спелавіна,
забувачка другого (магістерського)
рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

Корисні джерела

П'ять мов любові у спілкуванні з вашою дитиною

<https://www.unicef.org/ukraine/media/16886/file/П'ять%20мов%20любові%20у%20спілкуванні%20з%20вашою%20дитиною.pdf>

Способи розвитку емоційного інтелекту

<https://childdevelop.com.ua/articles/psychology/4543/>

П'ять мов любові у спілкуванні з вашою дитиною

unicef

ВОЛОНТЕР

Корисні джерела

Картки для дихальних практик стабілізації

https://www.unicef.org/ukraine/media/26001/file/Breathe_cards_Royz.pdf

Як додати сил дитині у посттравматичному зростанні: 10 практичних порад

<https://www.unicef.org/ukraine/stories/royz-child-in-post-traumatic-growth>

Картки для дихальних практик стабілізації

5. Важливо пояснювати дитині, що відбувається з її тілом в момент стресу. Тілесна усвідомленість — це теж внесок у її силу. Розуміти те, що відбувається, вміти собі пояснити — це також взяти під контроль.

Коли дитина зможе пояснити собі те, що відбувається, і зрозуміти, що з нею все гаразд, вона зможе «осідлати» стрес. «Ти почув сигнал тривоги, спітнів, твоє серцебиття стало гучним і частим, у тебе стало частим та поверхневим дихання, ти затремтів — це нормально. Так твоє тіло реагує на стрес. Наш страх зараз на варті нашого життя. Ти здоровий. З тобою все правильно і нормально. Твоє тіло дбає про те, щоб ти був у безпеці. Воно дає тобі сили — тікати, допомагати, діяти».

І, коли дитина вже у безпеці, нагадаємо: «Ти — у безпеці. Твоє тіло і твій розум впорались. Зроби вдих та довгий видих. Тепер твоє тіло може розслабитися та відновлюватися».

Цих навичок тілесної усвідомленості не вистачає також і багатьом дорослим.

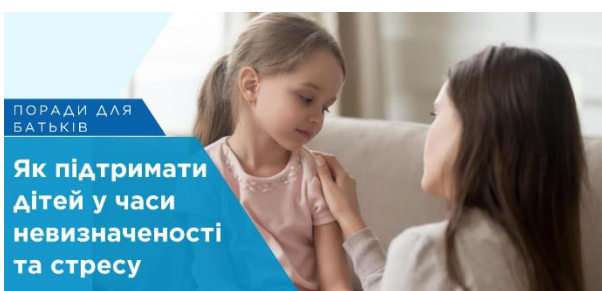
Залог успіху - це спокій батьків та їх підтримка, адже емоційний стан дитини дошкільного віку напряму залежить від стану дорослого, який поряд, і є взірцем поведінки для дитини.

Додаток Г

Рекомендації батькам

ПОРАДИ ДЛЯ БАТЬКІВ

Як підтримати дітей у часи невизначеності та стресу

Дбайте про себе

Дитина бачить, як ви реагуєте на новини та копіює вас. Тому для дитини важливо розуміти, що ви зберігаєте спокій. Якщо ви занепокоєні або засмучені, знайдіть час для себе, поспілкуйтеся про те, що вас непокоїть, з іншими членами родини, з вашими друзями та людьми у вашому оточенні, яким ви довіряєте.

Дізнайтеся відношення та реакцію дитини на події

Стайте дитині відкриті запитання та дізнайтеся, що саме дитина вже знає. Дайте зрозуміти, що дитина може поговорити з вами тоді, коли захоче. Діться власним баченням ситуації, при цьому намагайтеся бути емоційно стриманими. Допомоги почати розмову можуть малювання, ваші розповіді й інші види спільної діяльності, тому якщо діти грають чи малюють «війну» – не забораняйте їм. Саме так вони допомагають собі впоратися зі своїми емоціями.

Будьте відкриті і говоріть з дитиною зрозумілими для неї словами

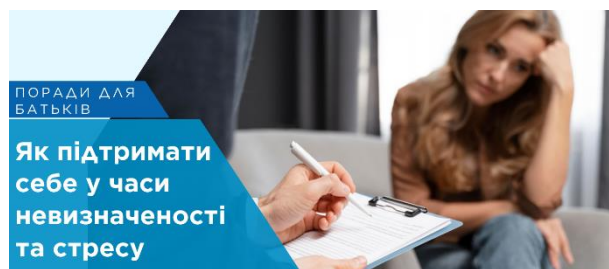
Якщо ваша дитина переживає чи відчуває злість через те, що відбувається навколо, скажіть: «Я бачу, що ти переживаєш через те, які обставини склалися у країні, я теж хвилююсь». Дитина буде розуміти, що вона не залишилась один на один зі своїми переживаннями. Не намагайтеся вигадати правильну відповідь, на питання дитини, не варто давати обіцянок, які не залежать від вас: «все буде добре», «нічого не станеться», натомість скажіть: «що би не сталося, головне – ми одне в одного є».

Залучайте дитину до позитивної діяльності

Читання разом, гра або фізична активність. Така діяльність допомагає дитині залишатися емоційно пов'язаною з людьми, які є важливими для неї. Окрім того, дотримуйтеся регулярних процедур і розкладу життя родини, наскільки це можливо, особливо перед сном.

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила? Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Ангеліна Ємельяненко, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

ПОРАДИ ДЛЯ БАТЬКІВ

Як підтримати себе у часи невизначеності та стресу

У стані стресу дуже важко бути уважними до потреб дитини, але це може бути важко через власний нестабільний стан. Тому намагайтеся зберегти максимально можливу рівновагу, аби підтримати дитину. Нижче кілька порад для батьків, як це зробити.

- Думайте про майбутнє, не про минуле. Мрійте, плануйте, обговорюйте зі значущими людьми, що ви зробите найпершим після встановлення миру. Такі роздуми та розмови наснажують і стабілізують.
- Позбудьтеся почуття провини. Не звинувачуйте себе у тому, що сталося, або у тому, що ви щось зробили не так. Ви зробили все, що могли на той момент.
- Намагайтеся їсти та спати. Якщо харчування доступне, так само їжте, а не лише намагайтеся нагодувати дитину. Намагайтеся спати, коли це можливо. Ваш фізичний стан – гарантія безпеки вашої дитини.
- Просіть про допомогу. Якщо ви потребуєте допомоги або підтримки – попросіть про неї. Звертайтеся по допомогу – не соромно.
- Говоріть про свої емоції. Спілкуйтеся з значущими для вас людьми, говоріть про свої емоції та переживання. Телефонуйте рідним. Просте «Як ти?» здатне наснажити і вас, і того, кому ви телефонуйте.
- Якщо відчуваєте потребу – зателефонуйте на «гарячу лінію» підтримки, поспілкуйтеся з професіоналами, аби максимально забезпечити свою емоційну стабільність у цей непростий час.

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила? Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Ангеліна Ємельяненко, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

ПОРАДИ ДЛЯ ПЕДАГОГІВ

ВЕБІНАРИ ДЛЯ ЕМОЦІЙНОЇ ПІДТРИМКИ

[Вебінар] Психоемоційна підтримка дітей та підлітків в сучасних умовах. Практикум

Вебінар - 2 академічні години

Психоемоційна підтримка дітей та підлітків в сучасних умовах. Практикум

Степаня Черниш

18:00 6 жовтня п'ятниця

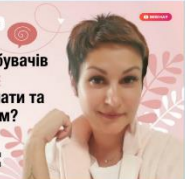
[Вебінар] Психологічна підтримка здобувачів освіти. Що потрібно знати та вміти педагогам?

Вебінар - 2 академічні години

Психологічна підтримка здобувачів освіти. Що потрібно знати та вміти педагогам?

Клюба Катерина

18:00 21 лютого п'ятниця

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила? Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Ангеліна Ємельяненко, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

ПОРАДИ ДЛЯ ПЕДАГОГІВ

ВЕБІНАРИ ДЛЯ ЕМОЦІЙНОЇ ПІДТРИМКИ

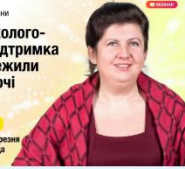
[Вебінар] Тренінг: «Психолого-педагогічна підтримка учнів, які пережили психотравмуючі події»

Вебінар - 2 академічні години

Тренінг: «Психолого-педагогічна підтримка учнів, які пережили психотравмуючі події»

Черниш Ольга Степанівна

18:00 15 березня середа

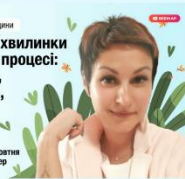
[Вебінар] Психологічні хвилинки в освітньому процесі: підтримуємо, відновлюємо, мотивуємо

Вебінар - 2 академічні години

Психологічні хвилинки в освітньому процесі: підтримуємо, відновлюємо, мотивуємо

Клюба Катерина

18:00 12 жовтня четвер

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила? Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Ангеліна Ємельяненко, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

ПОРАДИ ДЛЯ ПЕДАГОГІВ

**ВЕБІНАРИ
ДЛЯ
ЕМОЦІЙНОЇ
ПІДТРИМКИ**

[Вебінар] Техніки відновлення ресурсів для педагогічних працівників

**ТЕХНІКИ
ВІДНОВЛЕННЯ
РЕСУРСІВ ДЛЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ**

18:00 28 червня вівторок

ВЕДЕНКО АННА ІВАНІВНА

[Вебінар] Казкотерапія як метод творчої трансформації особистості

**КАЗКОТЕРАПІЯ ЯК
МЕТОД ТВОРЧОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ**

18:00 1 червня вівторок

ЧЕРНИВ ОЛЕНА СТЕПАНІВНА

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила? Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Ангеліна Смельяненко, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

ПОРАДИ ДЛЯ ПЕДАГОГІВ

**ВЕБІНАРИ
ДЛЯ
ЕМОЦІЙНОЇ
ПІДТРИМКИ**

[Вебінар] Налагодження довірливих стосунків з дитиною: сучасні підходи без маніпуляцій

Вебінар - 2 академічні години

Налагодження довірливих стосунків з дитиною: сучасні підходи без маніпуляцій

16:00 5 липня середа

ВІКТОРІЯ ОСТРОВСЬКА

[Вебінар] Забезпечення емоційного здоров'я здобувачів освіти та педагогів

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕМОЦІЙНОГО
ЗДОРОВ'Я
ЗДОБУВАЧІВ
ОСВІТИ
ТА ПЕДАГОГІВ**

18:00 28 квітня середа

КОЛОДІ ОЛІВІЯ

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила? Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Ангеліна Смельяненко, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

КОРИСНІ ДЖЕРЕЛА

П'ять мов любові у спілкуванні з вашою дитиною

П'ять мов любові у спілкуванні з вашою дитиною

unicef @ green

Способи розвитку емоційного інтелекту

Способи розвитку емоційного інтелекту

Картки для дихальних практик стабілізації

ВДИХ-ВИДИХ

Картки для дихальних практик стабілізації

Як додати сил дитині у посттравматичному зростанні: 10 практичних порад

Як додати сил дитині у посттравматичному зростанні: 10 практичних порад

Навіщо сто разів повторювати одні і ті самі правила? Знати правила і не робити, те саме, що і не знати.

Ангеліна Смельяненко, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти «Дошкільна освіта»

Курси професійного розвитку для українських вчителів

У проєкті для української дошкільної освіти від Центру професійного навчання вихователі, вчителі та психологи створили чотири онлайн-курси професійного розвитку для українських педагогів про благополуччя дітей, їх розвиток, соціально-емоційне навчання та психосоціальну підтримку у контексті України, війни та вимушеного переміщення. Ці курси вже доступні.

Я І ЯКІСНЕ ТА ЦІЛІСНЕ НАВЧАННЯ. СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНЕ НАВЧАННЯ І ПСИХОСОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА

Після завершення цього курсу учні зможуть:

- Обговорити важливість безпечного та інклюзивного середовища для благополуччя та навчання дітей;
- Визначити основні принципи психосоціальної підтримки (PSP) і соціально-емоційного навчання;
- Пояснити роль PSS та SEL у підтримці студентів у контексті вимушеного переміщення, беручи до уваги унікальність студентів та їх навчальний контекст;
- Інтегруйте прості та прикладні техніки PSS та SEL у свої заняття, щоб забезпечити якісний та цілісний процес навчання.

Курси професійного розвитку для українських вчителів

У проєкті для української дошкільної освіти від Центру професійного навчання вихователі, вчителі та психологи створили чотири онлайн-курси професійного розвитку для українських педагогів про благополуччя дітей, їх розвиток, соціально-емоційне навчання та психосоціальну підтримку у контексті України, війни та вимушеного переміщення. Ці курси вже доступні.

Я І ЯКІСНЕ ТА ЦІЛІСНЕ НАВЧАННЯ. СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНЕ НАВЧАННЯ І ПСИХОСОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА

Після завершення цього курсу учні зможуть:

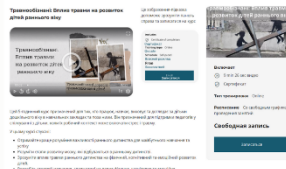
- Обговорити важливість безпечного та інклюзивного середовища для благополуччя та навчання дітей;
- Визначити основні принципи психосоціальної підтримки (PSP) і соціально-емоційного навчання;
- Пояснити роль PSS та SEL у підтримці студентів у контексті вимушеного переміщення, беручи до уваги унікальність студентів та їх навчальний контекст;
- Інтегруйте прості та прикладні техніки PSS та SEL у свої заняття, щоб забезпечити якісний та цілісний процес навчання.

Курси професійного розвитку для українських вчителів

У проєкті для української дошкільної освіти від Центру професійного навчання вихователі, вчителі та психологи створили чотири онлайн-курси професійного розвитку для українських педагогів про благополуччя дітей, їх розвиток, соціально-емоційне навчання та психосоціальну підтримку у контексті України, війни та вимушеного переміщення. Ці курси вже доступні.

ТРАВМОБІЗНАНІ: ВПЛИВ ТРАВМИ НА РОЗВИТОК ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ

У цьому курсі слухачі:

- Отримують краще розуміння важливості раннього дитинства для майб. навчання та успіху
- Зрозуміють етапи розвитку мозку, які відбуваються в ранньому дитинстві.
- Зрозуміють вплив травми раннього дитинства на фізичний, когнітивний та емоційний розвиток дітей.
- Розробить стратегії навчання, спрямовані на повне фізичне, когнітивне та емоційне благополуччя дитини.

Літературні рекомендації для батьків, зокрема Д. Гоулман «Емоційний інтелект», М. Селигман «Дитина-оптиміст», Дж. Готтман, Дж. Деклер «Емоційний інтелект дитини» та ін.

Рекомендації книг про емоції для дітей «Велика книга почуттів» Гжегож Касдепке - можна читати по одному розділу за вечір і обговорювати одну емоцію. Такий простий відвертий діалог із мамою чи татом може розговорити дитину і вона розповідала про вчинки і події, пов'язані з цією емоцією.

«Словничок емоцій» Лілія Алексєєнко – це книга-білінгва, українсько-англійською мовами, яка також може зацікавити дитину вивченням емоцій.

«Я радію», «Я сумую», «Я шаленію», «Я боюся» Ш'єн Шо Шін Орелі – серія книг про єдинорога Гастона, яка цікаво і легко розповідає про емоції.

«Безліч емоцій» Дженніфер Мур-Маллінос - книга у двох частинах буде цікавою дітям і дошкільного, і молодшого шкільного віку. На кожному розвороті втілено одну певну емоцію: в ілюстраціях, у тексті, у настрої.

Психологія кольору

Білий — синтез усіх кольорів, тому він є «ідеальним» кольором. У ньому закладено багатозначний сенс, оскільки він одночасно передає і блиск світла, і холод льоду.

Чорний — колір невпевненості, що символізує похмуре сприйняття життя. Той, хто вважає за краще одягатися в чорне, нерідко сприймає життя в темних тонах, невпевнений у собі, нещасливий, Постійний вибір чорного свідчить про наявність якогось кризового стану і характеризує агресивне неприйняття світу. Діти, гостро переживають відсутність турботи і любові, часто використовують чорну штриховку в малюнку.

Сірий — улюблений колір розважливих і недовірливих натур, які довго думають, перш ніж прийняти яке-небудь рішення. Часто сірий колір виявляється також кращим при сильних перевтоми як бар'єр, яка відгороджує від подразників зовнішнього світу. В ситуаціях психологічного тестування цей колір використовується як засіб захисту від проникнення іншого у внутрішній світ випробуваного.

Червоний — колір пристрасті. Якщо це улюблений колір, то така людина сміливий, вольовий, владний тип, запальний і товариський. Червоний колір символізує збудження, енергетизм. Відраза, ігнорування червоного відображає органічну слабкість, фізичне або психічне виснаження.

Коричневий — вибирають ті, хто твердо і впевнено став на ноги. Люди, які мають слабкість до нього, цінують традиції, сім'ю. Разом з тим, вибір цього кольору як найбільш пріоритетний вказує також на певне фізичне виснаження.

Жовтий — символізує спокій, невимушеність у відносинах з людьми, інтелігентність. Коли він любимо, це означає товариськість, цікавість, сміливість, легку пристосовність і отримання задоволення від можливості подібатися і привертати до себе людей. Коли ж він неприємний, то мова йде про людину зосередженому, песимістично налаштованим, з яким важко зав'язати знайомство. Жовтий колір виходить від змішування зеленого та червоного і є кольором енергетизма.

Синій — колір неба, спокою, розслаблення. Якщо він подобається, то це говорить про скромність і меланхолії; такій людині часто потрібно

відпочивати, він швидко втомлюється, йому вкрай важливо почуття впевненості, доброзичливість оточуючих. Простіше кажучи, вибір синього кольору як найбільш пріоритетний відображає фізіологічну і психологічну потребу людини в спокої, а заперечення його означає, що людина уникає розслаблення. При захворюванні або перевтомі потреба в синьому кольорі збільшується.

Зелений — колір природи, єства, самого життя, весни. Зелений колір містить у собі приховану потенційну енергію, відображає ступінь вольового напруження, тому люди, що віддають перевагу зеленому кольору, прагнуть до самовпевненості і впевненості взагалі. **Помаранчевий** — улюблений колір людей, що володіють інтуїцією, і пристрасних мрійників. У геральдиці цей колір означає також лицемірство і нещирість.

Рожевий — це колір життя, всього живого. Він говорить про необхідність любити і бути добрішими. Ті, кому він подобається, можуть розхвилюватися по самому незначному приводу. У людей же надміру прагматичних цей колір викликає роздратування.

Фіолетовий колір символізує притаманну людині інфантильність і сугестивність, потреба в підтримці, опорі.